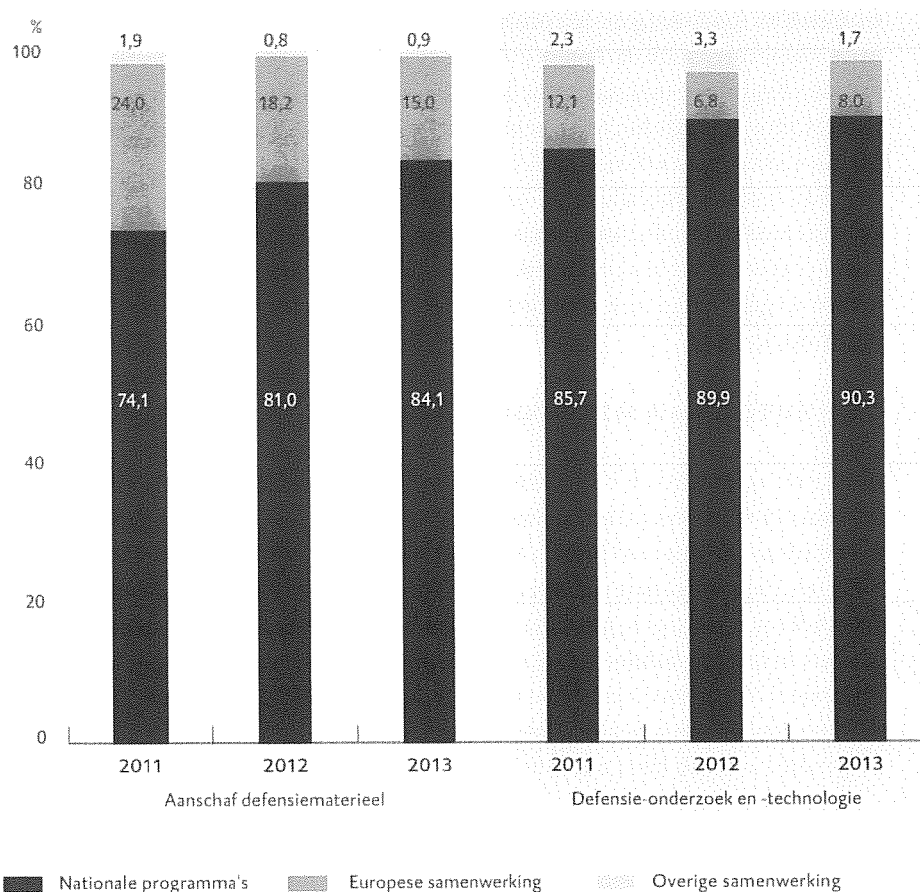

Figuur 6.13 Europese samenwerking, nog steeds een uitzondering op de regel

Bron: EPSC Strategic Notes, juni 2015

Het verdient in dat verband aanbeveling om gezamenlijke verwerving en instandhouding voorwaardelijk te maken bij de vervanging van capaciteiten en het beleidsadagium van behoud van basis- en nichecapaciteiten los te laten. Er blijven overigens beperkingen bestaan. De noodzaak om zelfstandig nationale taken te kunnen uitvoeren en de politieke wenselijkheid om indien mogelijk ook zonder of met een andere partner te kunnen optreden, zijn natuurlijke begrenzingsin dezen. Dat geldt overigens niet alleen voor Nederland, maar voor alle Europese landen met een krijgsmacht van enige omvang (De Vries 2014). Het gevaar van afnemende soevereiniteit is hiervoor niet bij voorbaat een beletsel; in 2012 heeft het kabinet het advies van de AIV (2012) omarmd om soevereiniteit te definiëren als handelingsvermogen en tegen deze achtergrond militaire samenwerking te beschouwen als versterking van het Nederlandse handelingsvermogen en niet als een aantasting ervan.

Nederland is echter bepaald geen hardloper als het gaat om het bijdragen aan het terugdringen van de vastgestelde Europese militaire tekortkomingen. Nederland trok zich in 2008 terug uit het multinationale NAVO Air Ground Surveillance (AGS) project (grondwaarneming vanuit de lucht). Het MALE UAV project (onbemande vliegtuigen met een groot bereik) is vertraagd. Bij deze en andere Europese tekortkomingen gaat het om essentiële instrumenten/systemen, van cruciaal belang voor de versterking van het Europees handelingsvermogen, het behoud van Amerikaanse betrokkenheid bij de veiligheid van Europa en, evenzeer, het handelingsvermogen van de Nederlandse krijgsmacht. Nederland dient zich te revancheren en, bij voorkeur in samenwerking met partners en bondgenoten, plannen te maken en geld vrij te maken voor de verwerving en de exploitatie van deze kritische capaciteiten.

6.6 DE ROUTE NAAR MEER FOCUS EN EXTRA INVESTERINGEN

Het vasthouden aan een hoogwaardige, expeditionaire krijgsmacht en de bereidheid hierin te blijven investeren zijn belangrijke voorwaarden om relevante militaire bijdragen te kunnen blijven leveren aan de NAVO, de EU, de VN en ad-hoc-coalities. Het rendement van deze investeringen, ofwel de relevantie van toekomstige militaire bijdragen, zal echter worden bepaald door de mate waarin Nederland en de overige bondgenoten en partners erin zullen slagen om het handelingsvermogen van de NAVO en de EU te versterken. Nationale taken uitgezonderd, is alleen optreden immers uitgesloten. Alleen gezamenlijk kunnen de lidstaten de toegenomen instabiliteit rondom Europa het hoofd bieden.

Het vermogen om gezamenlijk en zo nodig zonder de VS te kunnen optreden is, ondanks de NAVO- en EU-initiatieven om gecoördineerd de vastgestelde tekorten aan te pakken, nog altijd onderontwikkeld. Zo ontbreekt het aan (voldoende) strategische instrumenten, cruciale ondersteunende capaciteiten zoals verkenningsmiddelen, tactische en strategische transportmiddelen, capaciteit voor bijtanken in de lucht, de juiste soorten en hoeveelheden precisiemunitie en algemeen aan voldoende vuurkracht voor optreden in het gehele geweldspectrum.

De Nederlandse strijdkrachten hebben zich de afgelopen decennia ontwikkeld tot een professionele, expeditionaire krijgsmacht, met de beschikking over hoogwaardig personeel en moderne capaciteiten. De veelvuldige inzet voor stabiliserings- en vredesafdwingende operaties in NAVO-, EU-, VN- en coalitieverband onderstreept de ontwikkeling van de krijgsmacht tot een belangrijk instrument van het buitenlands en veiligheidsbeleid. Deze modernisering is echter gefinancierd uit een afnemend budget, stijgende exploitatie- en investeringskosten en slijtage als gevolg van veeleisende uitzendingen. Deze aanpak heeft tot diepgaande problemen geleid. De inzetbaarheid staat onder druk als gevolg van tekort aan munitie, reservedelen, gebrek aan technisch personeel en de mogelijkheden om personeel

toereikend te trainen. De bij de bezuinigingsoperaties gemaakte keuze voor gevechtskracht boven ondersteuning legt bovendien structurele beperkingen op aan de inzetbaarheid. Gevoegd bij de sterk afgenomen redundantie binnen de krijgsmacht – de aantallen eenheden en capaciteiten zijn als gevolg van de verkleining van de krijgsmacht fors verminderd – is het twijfelachtig of bij een aanvullend en gelijktijdig beroep op de krijgsmacht – in eigen land of daarbuiten – adequaat kan worden gereageerd. Daarom moet de toekomstbestendigheid van de krijgsmacht als onvoldoende worden beoordeeld.

Deze problemen zijn in een ander licht komen te staan na de verslechterde veiligheidssituatie rondom Europa, de afspraken in Wales (2014) en Warschau (2016) om de bondgenootschappelijke verdediging te versterken en de defensie-uitgaven te verhogen en de toegenomen kwetsbaarheid van Nederland en zijn bewoners.

Er is meer nodig dan een stapsgewijze versterking om de krijgsmacht toekomstbestendiger te maken. Het vermogen om in te spelen op de veranderingen in de veiligheidssituatie en militair-technologische ontwikkelingen is thans beperkt. De huidige defensieplanning wordt gedomineerd door de vervanging van bestaande wapensystemen. Kennis, innovatie en de vernieuwing van de krijgsmacht krijgen te weinig mensen en middelen toebedeeld. Dat geldt ook voor het terugdringen van de vastgestelde Europese militaire tekorten. De Nederlandse bijdrage hieraan is tot dusver zeer beperkt, ondanks het cruciale belang van deze capaciteiten voor het Europese handelingsvermogen. Dat is niet uitsluitend een financieel vraagstuk, zoals ook *Houvast in een onzekere wereld. Lijnen van ontwikkeling in het meerjarig perspectief voor een duurzaam gerede en snel inzetbare krijgsmacht* (2017) laat zien. Het te hanteren defensieplanningssysteem moet een meer flexibele en gerichte verdeling hanteren tussen landmacht, luchtmacht en marine, waardoor integrale, toekomstgerichte afwegingen mogelijk worden.

Nederland staat aldus voor belangrijke vragen als het gaat om zijn veiligheid. Hoe kan de toenemende instabiliteit rondom Europa worden teruggedrongen? Welke rol moeten de NAVO en de EU daarbij spelen? Welke specifieke bijdragen kan Nederland leveren? Welke onderdelen krijgen de nadruk? En hoeveel aanvullende middelen kan en wil Nederland vrijmaken in het licht van de verslechterde veiligheidssituatie?

Het aanbrengen van focus bij de inzet van middelen vraagt om aanvullende stappen. Het politieke debat moet helderheid brengen over de gedetailleerde keuzes die in de krijgsmacht moeten worden gemaakt om de focus te versterken. Doel van dit rapport is de politieke, beleidsmatige en strategische discussie daarover te stimuleren. Het volgende slothoofdstuk presenteert de definitieve conclusies en aanbevelingen daartoe. Hier worden, in aanvulling op de voorafgaande analyse, vijf aan-

dachtspunten aangegeven om de gewenste focus te helpen bepalen. Deze aandachtspunten scheppen de voorwaarden waaronder de in het slothoofdstuk te presenteren conclusies en aanbevelingen zich laten lezen:

- (1) een meer strategische inbedding van het defensiebeleid;
- (2) de inrichting van meer anticipatiecapaciteit;
- (3) de versterking van het defensieplanningsproces gebaseerd op een strategische visie;
- (4) een stabiel meerjarenperspectief;
- (5) meer ruimte voor kennis en innovatie.

1. Een meer strategische inbedding van de krijgsmacht

De capaciteitenkeuze van de krijgsmacht in de context van de bondgenootschappelijke samenwerking in NAVO en EU vraagt om strategische inbedding. Nederland werkt altijd samen met partners, maar heeft ook nodig behoefte aan een eigen strategie. De Internationale Veiligheidsstrategie (IVS) en de Strategie Nationale Veiligheid (SNV) ontbreekt het thans aan de nodige scherpte. Strategische beleidsdocumenten als de IVS en de SNV en regeerakkoorden bevatten steevast passages ter zake. Maar teksten die in algemene zin waarden en belangen tot uitdrukking brengen, dwingen nog niet vanzelf tot het maken van keuzes. Te algemene formuleringen zijn weinig bruikbaar. In het recente verleden hebben de AIV, de WRR en Instituut Clingendael daarom belangen en waarden dan ook scherper gedefinieerd en als onderdeel van een afwegingskader gebruikt.¹ Ook aan de eerdere analyse van strategische trends, dreigingen en risico's zijn conclusies te verbinden.

Vanuit het perspectief van de krijgsmacht heeft een integrale veiligheidsstrategie de voorkeur die ook de andere 'afnemende' departementen dwingt tot onderling prioriteren en richting geven. De behoeften van Buitenlandse Zaken en Veiligheid en Justitie raken de inzetbaarheidsdoelstellingen van de krijgsmacht immers rechtstreeks. Dat sluit bovendien aan bij de steeds verdergaande verknoping van interne en externe veiligheid.

2. De inrichting van meer anticipatiecapaciteit

De veiligheidsstrategie moet diep doordringen in het defensiebeleid om daar het verschil te maken. Het eindrapport van het interdepartementale project *Verkenningen; howvast voor de krijgsmacht van de toekomst* (2010) onderkent anticipatie, gedefinieerd als het voorbereid zijn op voorziene en onvoorziene ontwikkelingen en gebeurtenissen die de veiligheidsbelangen van het Koninkrijk of de Nederlandse rechtsorde kunnen beïnvloeden, als een van de strategische veiligheidsfuncties van de Nederlandse overheid. Evenals in de recente Franse veiligheidsstrategieën, de *Livre Blancs* van 2008 en 2013, wordt de noodzaak van een toereikende strategische inlichtingenpositie en voortdurende monitoring beklemtoond. Dat geldt ook voor het belang van kennis ("het onderhouden van een voldoende brede en relevante kennisbasis"). Nederlandse accenten betreffen in het bijzonder de

noodzaak van het opstellen van scenario-analyses en toekomstverkenningen in het kader van een toekomstgerichte beleids- en capaciteitenontwikkeling waarmee voldoende flexibiliteit, aanpassingsvermogen en veerkracht in de defensieorganisatie kan worden gewaarborgd. In dat kader bevat de *Strategische Verkenningen* een pleidooi ('beleidsoverweging' genoemd) voor structurele inbedding van de werkwijze van de *Verkenningen* in het reguliere beleidsproces van Defensie. Dit voorstel is destijds niet opgevolgd. Anders dan (onder meer) Duitsland, Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk beschikt Defensie nog niet over een vergelijkbare capaciteit ter ondersteuning van de interne beleids- en capaciteitenontwikkeling. De voortzetting van de *Verkenningen* in de vorm van de Strategische Monitor is waardevol, maar biedt op zichzelf onvoldoende soelaas. De waarde van de actualisering van de periodiek opgestelde scenario's en aanverwante studies door HCSS en Clingendael is beperkt, zolang het binnen Defensie ontbreekt aan verwerkingscapaciteit en meetbare effecten op de beleids- en capaciteitenontwikkeling. Defensie laat zo kansen liggen voor snellere aanpassing (of vernieuwing) van operationele capaciteiten aan de veranderende omgeving. Het proces van strategische verkenningen moet structureel worden ingebed in de defensieorganisatie om van Defensie een strategisch lenige organisatie te maken (Bekkers en De Spiegeleire 2010).

3. Versterking van het defensieplanningsproces

Vanuit de strategievorming kan Nederland het defensieplanningsproces versterken. Ook de internationale afstemming, met name met het oog op internationale samenwerking (NAVO, EU), kan worden verbeterd. De Kamer concentreert zich via het Defensie Materieel Proces op de uitkomsten van het planproces, als de keuze voor een bepaalde capaciteit eenmaal is gemaakt. Daarin krijgen de exploitatiekosten van te verwerven capaciteiten veel aandacht. Ook de Algemene Rekenkamer concentreert zich hierop, na alle kostenoverschrijdingen en tegenvallers. Er is veel geschreven over gewenste Nederlandse capaciteiten, maar er is in Nederland vrijwel nooit gepubliceerd over defensieplanning (De Bakker en Beeres 2013; Princen en Wijnen 2004). Capaciteiten worden nog altijd afzonderlijk getoetst op bruikbaarheid en veelzijdigheid; het ontbreekt aan een integrale afweging die de capaciteiten onderling beoordeelt op effectiviteit en doelmatigheid bij het bereiken van de gewenste militaire effecten. Gevoegd bij de eis dat de capaciteiten financieel inpasbaar moeten zijn en verdringingseffecten (ten koste van andere capaciteiten) niet zijn toegestaan, is het stellen van prioriteiten niet mogelijk ten gunste van een Operationeel Commando, een gezamenlijke capaciteit of een vastgestelde Europese militaire *tekort*.

Ten eerste is er behoefte aan langetermijndefensieplanning die inzicht geeft in toekomstige risico's, het denken in scenario's bevordert en sterkte-zwakte-analyses maakt in een veranderende veiligheidssituatie (Stojkovic en Dahl 2007; Larsen en Håkenstad 2012). Dat is eveneens voorwaardelijk voor het stellen van prioriteiten.

De huidige systematiek wordt onvermijdelijk gedomineerd door de vervanging van hoofdwapensystemen. Langetermijndefensieplanning kan verder worden versterkt door de inrichting van anticipatiecapaciteit binnen Defensie.

Ten tweede is nauwe afstemming nodig met de NAVO en de EU, de belangrijkste afnemers van Nederlandse militaire capaciteit. Het NATO Defence Planning Process en het *Capability Development Plan* van de EU spelen vooralsnog geen rol van betekenis in de capaciteitenkeuze. Met het negeren van de vastgestelde Europese tekorten kan Nederland zichzelf echter in de vingers snijden. Het gaat immers om zogenaamde ondersteuning die landen afzonderlijk niet kunnen bekostigen of in stand houden. Ten derde is er behoefte aan strategische sturing van de belangrijkste afnemers van defensieproducten, de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie. De capaciteitenkeuze is bij uitstek een politiek vraagstuk. Andere departementen worden in dit proces in Nederland van oudsher buiten de deur gehouden, in tegenstelling tot in landen als het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk, Finland, Denemarken en Zweden, waar de parlementen nauw betrokken zijn bij de besluitvorming.² Bij heroverweging van de huidige defensieplanningssystematiek biedt de *best practice*-benadering van de NAVO diverse aanknopingspunten. Dit geldt ook voor het aanscherpen van het uitgangspunt van de Nederlandse defensieplanningssystematiek, de planning vanuit de mogelijkheden.

4. *Het verzekeren van een stabiel meerjarig perspectief*

Het strategisch versterkte defensieplanningproces voor de Nederlandse krijgsmacht kan niet zonder een stabiel meerjarig perspectief, dat ook op langere termijn voorziet in voldoende middelen om de krijgsmacht in stand te houden. De oriëntatie op de lange termijn wordt echter niet bevorderd door de wijze waarop de Nederlandse defensiebegroting tot stand komt.

De defensiebegroting is het resultaat van een jaarlijkse cyclus die eindigt met het aannemen van de begrotingswet voor Defensie door de Staten-Generaal. Bovendien kan de begroting in de loop van het jaar door middel van supplettoire begrotingswetten worden bijgesteld. Dit flexibele begrotingsmechanisme heeft in de decennia na het einde van de Koude Oorlog een halvering van de defensie-uitgaven – als percentage van het bruto binnenlands product (bbp) – mogelijk gemaakt. In 2015 bedragen de totale defensie-uitgaven 1,16 procent van het bbp. Dit is ruim onder de norm van 2 procent van de NAVO-top in Wales (2014) en Warschau (2016). Met name de investeringsquote heeft geleden onder de opeenvolgende bezuinigingsrondes. De in 2015 gerealiseerde investeringsquote kwam uit op 15 procent en bevindt zich ruim onder de NAVO-norm van 20 procent van de totale defensie-uitgaven (zie brief van minister van Defensie aan de Tweede Kamer over de ontwikkeling van het investeringspercentage bij Defensie, 14 maart 2016).

Hoewel de laatste jaren is teruggekomen op een aantal eerder voorgenomen bezuinigingen en soms ook 'meevallers' aan Defensie zijn besteed, bevestigen deze recente maatregelen het beeld van een weinig consistent begrotingsbeleid. Er gaan daarom steeds meer stemmen op om de begrotingspraktijk minder gevoelig te maken voor politieke opportuniteit en fluctuaties op de korte termijn (zie motie-Eijsink, Kamerstukken II 2015-2016 34 300 X, nr. 49 d.d. 12 november 2015). Fluctuaties op jaarbasis in de orde van 20 procent van het totale defensiebudget zijn niet ongewoon. Dit is lastig plannen en zorgt voor onzekerheid in de organisatie.

Meerjarige defensie-akkoorden van vijf à zes jaar – losgekoppeld van de regeertermijn van het zittende kabinet – kunnen zorgen voor meer continuïteit en zekerheid. Dit is mede van belang gezien de langjarige investeringen die in mens en materiaal nodig zijn voor een goed toegeruste defensie. Maar de discussie hoeft zich niet vast te pinnen op de vraag of een meerjarig budget wel of niet moet samenvallen met een Kabinetsperiode (dus ofwel vier jaar ofwel vijf of zes). Ook een pragmatische invulling is te overwegen, bijvoorbeeld door vanaf het nieuwe Kabinet toe te werken naar de 2 procent in 2024, tien jaar na de afspraken in Wales (2014).

Internationaal is er al de nodige ervaring opgedaan met zulke meerjarige defensie-akkoorden, die defensieuitgaven voor een reeks van jaren vastleggen. Ze verschillen wat betreft gehanteerde termijn, mate van flexibiliteit en aard van de parlementaire betrokkenheid. Nederland kan in het bijzonder leren van de ervaringen die in Denemarken en Zweden zijn opgedaan (Drent en Meijnders, *Multi-year Defence Agreements. A Model for Modern Defence?*, Clingendael 2015; Bakker en Drent, *Meerjarige Defensie Akkoorden in Nederland*, Clingendael 2016). Ook fondsvorming voor investeringen met een looptijd van vijftien à twintig jaar – vergelijkbaar met het Deltafonds of het Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport – kan bijdragen aan meer financiële stabiliteit.

Opeenvolgende bezuinigingen en onderrealisatie in de investeringen hebben geleid tot vermindering van de inzetbaarheid en het voortzettingsvermogen van de krijgsmacht. De beschikbare middelen zijn zelfs niet toereikend voor inmiddels sterk verlaagde ambities (zie Algemene Rekenkamer, *Resultaten verantwoordingsonderzoek 2015 Ministerie van Defensie*, mei 2016; zie ook Schramade 2016). Dat is zorgwekkend in een drastisch veranderde (inter)nationale veiligheidssituatie. Defensie is immers het collectieve goed *par excellence*. Dat speciale karakter rechtvaardigt een zekere depolitisering van de defensiebegroting, hoewel het besluit daartoe eigenlijk een vorm van *zelfbinding* is en niet anders dan door de politiek genomen kan worden. Kortom, meerjarige defensie-akkoorden zijn een voorwaarde om de Nederlandse krijgsmacht weer toekomstbestendig te maken. Nederland kan daarmee ook in internationaal verband duidelijkheid bieden over commitment aan de eigen koers, waarbij de eigen keuzes vanzelfsprekend mede inge-

geven zullen zijn door bondgenootschappelijke tekortkomingen. Dergelijke akkoorden kunnen dus ook bijdragen aan de defensiesamenwerking in NAVO- en EU-verband.

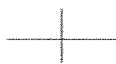
5. *Het scheppen van meer ruimte voor kennis en innovatie*

Defensie zal steeds sneller moeten innoveren om opgewassen te blijven tegen de dynamiek in veiligheidsuitdagingen en om effectief te kunnen inspelen op technologische en maatschappelijke ontwikkelingen (zie Ministerie van Defensie, Strategische Kennis- en Innovatieagenda 2016-2020, oktober 2016). De veranderende veiligheidssituatie en, meer in het algemeen, technologische en maatschappelijke veranderingen die zich in steeds hoger tempo voltrekken, vragen om innovaties op operationeel, doctrinair, personeel en technologisch terrein. De krijgsmacht, in het bijzonder de marine, beschikt over een goede reputatie als het gaat om incrementele innovatie. Het vervangen en moderniseren van platforms biedt echter onvoldoende zekerheid om op termijn aansluiting te houden bij technologische en operationele ontwikkelingen. De mogelijkheden om aan te haken bij nieuwe en mogelijk baanbrekende ontwikkelingen, zoals nanotechnologie of 3-D-printen, zijn tot dusver zeer beperkt en dienen dan ook te worden verruimd. Dat geldt ook voor het streven om centraal concepten, methoden en middelen sneller en goedkoper te ontwikkelen en te beproeven binnen de krijgsmacht (Meessen en Van der Wiel 2014). Een gedegen kennisbasis en -opbouw binnen Defensie blijft echter voorwaardelijk voor succesvol innoveren. De lakmoesproef voor succesvol innoveren blijft de keuze van nieuwe wapensystemen, technieken en concepten, in overeenstemming met de gekozen strategie (Wagen 2012). De verklaring daarvoor is dat krijgsmachten sterk vertrouwen op beschikbare en bewezen capaciteiten als het gaat om de inzet van militairen (Murray 2001). De meeste krijgsmachten, ook de Nederlandse, vormen daarop geen uitzondering. Zij concentreren zich op incrementele innovatie. Meer radicale of zelfs disruptieve innovatie krijgt daardoor minder kans. Op langere termijn kan de beschikbaarheid van nieuwe capaciteiten echter doorslaggevend zijn om de overhand in conflicten te behouden.

De veranderingen waar het defensiebeleid voor staat en de versterking van de krijgsmacht die nodig is, moeten de veranderingen in het karakter van de oorlogsvoering in acht nemen en de mogelijkheden voor Europese samenwerking verder benutten. Dat moet vanuit de onderkenning dat het bondgenootschap van de NAVO het primaire kader vormt. Extra focus en investeringen zijn echter nodig. De bovengenoemde vijf stappen zetten daartoe de beleidsmatige route uit.

NOTEN

- 1 In 2010 concludeerde de WRR dat het Nederlands buitenlands beleid bestond uit “een brede waaier van aspiraties, standpunten en activiteiten” en dat “in het midden van die waaier weinig zit dat de bestanddelen verbindt”. Het rapport vergeleek het Nederlands buitenlands beleid dan ook met een “donut”. Beleidsambtenaren en –volgers dreigden “door de bomen het bos niet meer te zien”, “met alle negatieve gevolgen voor resultaten, voor legitimatie, voor deskundigheden en voor intern en extern gezag”. Dat vroeg om een helder afwegingskader en het stellen van prioriteiten. In 2013 onderscheidde deskundigen van Instituut Clingendael in een studie over de krijgsmacht van de toekomst vier belangen: 1) behoud van invloed op het internationale toneel, 2) behoud van welvaart en economische ontwikkeling, 3) bevorderen van veiligheid en stabiliteit en 4) het bevorderen van mensenrechten en humaniteit. Voor elk belang ontwikkelden zij een krijgsmacht, die daar het beste bij paste: 1) een vliegende interventiemacht, 2) een maritieme handelsmacht, 3) een robuuste stabilisatiemacht en 4) een ondersteunende vredesmacht (Colijn et. al. 2013). De deskundigen legden alle vier opties voor aan de politiek, met belang 3 (het bevorderen van veiligheid en stabiliteit) en optie 3 (een robuuste stabilisatiemacht) als bijbehorende eigen voorkeursoptie. De beleidsnota *In het belang van Nederland* laat zien dat het kabinet-Rutte II geen van deze opties verkoos, maar vasthield aan het spoor van voorgaande kabinetten: een veelzijdig inzetbare krijgsmacht.
- 2 De Ministeriële Commissie vervanging F-16 was een eenmalige exercitie en behelsde een laatste toetsing van de voorgenomen vervanging van de F-16 en het doorrekenen van de 29 hoofdwapensystemen van de krijgsmacht in het kader van hun betaalbaarheid.

7 VEILIGHEID IN VERBINDING: CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

7.1 VEILIGHEID, DEFENSIE, KRIJGSMACHT: DE CONSEQUENTIES

Strategische analyse, veiligheidsbeleid, defensiebeleid, krijgsmacht: dat is de volgorde die in dit rapport is gevolgd. Die volgorde moet volgens de WRR ook de route voor de beleidsmatige analyse vormen. Op grond van een strategische analyse van de veranderde veiligheidssituatie is bezien welk defensiebeleid nu en in de nabije toekomst nodig is en waar de krijgsmacht versterking verdient. De nadruk lag daarbij op de aanbreng van focus en de inzet van extra investeringen. De exacte keuzes en prioriteiten die daarin dienen te worden gelegd, moeten in het politieke debat worden bepaald. Het is van het grootste belang dat debat te voeren. Veiligheidsbeleid en defensiebeleid kunnen niet zonder. Voor hoe de benodigde versterking kan worden aangebracht en het politieke en beleidsmatige denken over veiligheid en defensie sterker strategisch kunnen worden ingebed, zal dit slot-hoofdstuk aanbevelingen doen. Het volgende komt ter afsluiting aan de orde:

- de consequenties van ‘veiligheid in een wereld van verbindingen’, waarin de achtergronden van het huidige veiligheidsbeleid en defensiebeleid worden geëvalueerd en de richting voor versterkt beleid wordt aangegeven (7.2).
- de conclusies en aanbevelingen (7.3).

7.2 VEILIGHEID IN EEN WERELD VAN VERBINDINGEN

Vrijheid, veiligheid en soevereiniteit

Defensie, landsverdediging, is een kerntaak van de soevereine staat. Nationale soevereiniteit betekent dat uiteindelijk de organen van de eigen staat in vrijheid voor – en in een democratische staat ook werkelijk namens – de inwoners van die staat beslissen over de inrichting van de samenleving en het aangaan van relaties met andere staten. Staten zijn niet alleen gerechtigd, maar aan hun bevolking ook verplicht die soevereiniteit te verdedigen tegen bedreigingen van binnen en van buiten, alleen of in een bondgenootschap met andere staten. Verdediging (defensie) staat dus in dienst van de collectieve veiligheid en politieke vrijheid van de Nederlandse samenleving ten opzichte van bedreigingen van buitenaf. In het Handvest van de Verenigde Naties is erkend dat staten het recht hebben zich individueel of collectief te verdedigen tegen een gewapende aanval.¹ Alle staten zijn echter verplicht het ontstaan van zulke situaties te voorkomen. De internationale rechtsorde omvat regels voor vreedzame samenwerking tussen staten en vreedzame beslechting van geschillen. De internationale rechtsorde verschaft de kaders voor samenwerking tussen staten via verdragen en internationale of supranationale organisaties.

De soevereiniteit van staten vormt al eeuwenlang de basis van de internationale rechtsorde. Dat is niet veranderd. Wel veranderd is dat niet meer primair de vorst wordt gezien als degene die belang heeft bij de bescherming van de vrijheid, maar de samenleving als geheel. Soevereiniteit duidt nu op verantwoordelijkheid, namelijk intern voor de veiligheid en de levensomstandigheden van burgers, en extern voor vreedzame relaties van samenwerking met andere staten (Crawford 2012: 130-131). De 'nationale veiligheid' wordt niet meer als op zichzelf staand gezien, maar als de voorwaarde voor persoonlijke en maatschappelijke veiligheid.

Het besef dat voorkomen van conflicten begint bij de interne verhoudingen, is pas ontstaan toen repressieve, mens verachtende regimes de Tweede Wereldoorlog ontketenden. De toenmalige Amerikaanse president Franklin D. Roosevelt formuleerde dat inzicht klip en klaar in 1941, nog voordat de VS direct in de oorlog werden betrokken. In zijn toespraak verwoordde hij de 'Four Freedoms': de vrijheid van ieder mens zich uit te spreken, religieuze vrijheid, vrijwaring van gebrek en vrijwaring van angst. Onderdrukkers die deze fundamentele vrijheden schenden, bedreigen hun eigen bevolking en de internationale vrede. Om die reden hebben de VN en organisaties zoals de Raad van Europa zich vanaf de Tweede Wereldoorlog erop gericht de mensenrechten, levensomstandigheden en democratische vrijheden kracht bij te zetten. In verleden en heden zijn internationale conflicten vaak ontstaan uit interne conflicten en burgeroorlogen. Syrië biedt daarvan een dramatisch voorbeeld, naast tal van acties van internationaal terrorisme. Ook internationale veiligheid begint bij het voorkomen van spanningen, bijvoorbeeld door de zorg voor een vreedzaam klimaat binnen nationale samenlevingen door te voorkomen dat groepen tegen elkaar worden opgezet.

Omgekeerd is de vrijheid en veiligheid van staten ten opzichte van elkaar een van de voorwaarden voor vrijheid en veiligheid *binnen* staten: "Alle volken beschikken over het zelfbeschikkingsrecht. Uit hoofde van dit recht bepalen zij in alle vrijheid hun politieke status en streven zij vrijelijk hun economische, sociale en culturele ontwikkeling na." Met deze eigentijdse omschrijving van de nationale soevereiniteit beginnen de twee verdragen waarin de Verenigde Naties de bescherming van de rechten van de mens hebben neergelegd.² Hoezeer men ook probeert de methoden van oorlogsvoering aan banden te leggen, de burgerbevolking wordt er steeds weer, wellicht zelfs steeds erger door getroffen. Na afloop van een conflict duurt het een generatie of langer voordat de ontwrichting van de verhoudingen tussen volkeren en bevolkingsgroepen is geheeld (Hasenclever 2014: 439).

De facetten van de huidige veiligheidssituatie

Anno 2017 is overduidelijk, hoe sterk de persoonlijke en collectieve vrijheid en veiligheid van de inwoners van onze staat verweven zijn met de internationale veiligheid. Criminaliteit, ongelukken en rampen veroorzaken onveiligheid, maar nog veel meer ervaren mensen terroristisch geweld als een aantasting daarvan. Evenals

trouwens in totalitaire staten de overheid vrijheid en veiligheid van de burgers bedreigt. EU-lidstaten en NAVO-bondgenoten die grenzen aan conflictgebieden, ervaren militaire dreigingen, een risico dat ook voor de Caribische delen van het Koninkrijk niet kan worden weggedacht. Op een of andere manier komen alle gevaren die de veiligheid van de landen van het Koninkrijk bedreigen, uit situaties voort waarin de 'vier vrijheden' ernstig zijn aangetast en soevereiniteit wordt opgevat als een vrijbrief voor willekeur. Daarom moeten veiligheidsstrategieën zoals die in dit rapport worden aanbevolen, permanent worden gevoed en herijkt met gedegen analyses van de omgeving.

Het in dit rapport beschreven onderzoek bevestigt dat veiligheid, gezien vanuit het individu, vanuit een staat en een samenleving als geheel en vanuit de verhoudingen tussen staten met elkaar vervlochten zijn. Dit geldt allereerst voor het begrip *human security*, dat in het denken over ontwikkelingsvraagstukken een brede betekenis heeft gekregen. Het omvat niet alleen iemands persoonlijke situatie, maar ook de mate waarin mensen vertrouwen kunnen stellen in voor hen vitale overheidsdiensten en maatschappelijke omstandigheden. Ook hier blijkt de relevantie van de 'vier vrijheden'. *Human security* is een onderwerp dat bij uitstek interdisciplinair moet worden gezien: antropologisch, geografisch, psychologisch en juridisch, naast de leer van de internationale betrekkingen (Bourbeau 2015: 11), maar ook uit het oogpunt van de sociaaleconomische omstandigheden.

Met nationale veiligheid (*national security*) wordt soms de staatsveiligheid bedoeld (de veiligheid van de belangrijkste staatsinstellingen, dus het werkterrein van inlichtingen- en veiligheidsdiensten), maar vaker de veiligheid van de nationale staat als geheel in de internationale context. Externe en interne bedreigingen daarvan omvatten niet alleen een verstoring van de situatie waarin mensen hun leven willen inrichten, maar ook van de verbindingen waarvan men afhankelijk is. Voedsel, grondstoffen en andere goederen moeten via verbindingroutes ongestoord kunnen aankomen, of worden geëxporteerd; hetzelfde geldt voor essentieel dataverkeer, dat zowel fysiek (bijvoorbeeld door vernieling van maritieme kabels) als elektronisch (door online gepleegde manipulaties die *cyber warfare* worden genoemd) kan worden verstoord. Op dit alles wordt gedoeld met *flow security*.

Voor een goed begrip van de vragen waar hedendaags veiligheidsbeleid voor staat, is het zinvol deze drie facetten – *human security*, *national security* en *flow security* – te hanteren als een prismatische lens voor het beoordelen van ontwikkelingen. Zo voorkomt men dat in de ontwikkeling van strategieën eenzijdig wordt gelet op het actuele welbevinden van de eigen bevolking: dat lijkt op het eerste gezicht bijvoorbeeld te zijn gediend met lagere overheidsuitgaven voor defensie en ontwikkelingssamenwerking, terwijl mogelijk de basisvoorwaarden van dit welbevinden door internationale conflicten worden bedreigd. Die vereisen juist internationale actie, waaronder betere toerusting voor de territoriale beveiliging van de

staten die tot het Noord-Atlantisch bondgenootschap en de EU behoren. Deze facetten geven tevens aan dat veiligheidsbeleid zich niet beperkt tot defensiebeleid, maar ook raakt aan buitenlands beleid in brede zin en in dit geval aan ontwikkelingssamenwerking in het bijzonder.

Een prismatische beschouwing van buitenlandse dreiging helpt te voorkomen dat (zoals de reactie de laatste jaren vaak was) geopolitieke *security imaginaries* de analyse versmallen (Guzzini 2012). Wat aan gene zijde van de buitengrenzen van de allianties gebeurt, heeft immers een impact op de situatie hier, bijvoorbeeld wanneer vluchtelingen hun toevlucht in West-Europa zoeken. Dit is een van de gevolgen van instabiliteit en fragiliteit van staten (breekbaarheid, die kan uitmonden in situaties van zogenoemde falende staten). De gevolgen daarvan zijn niet noodzakelijkerwijs 'officiële' oorlogen, maar kunnen ook het optreden van paramilitaire strijdgroepen, hackers en terroristen omvatten. Al deze verschijningsvormen van conflicten raken bij uitstek de voor Nederland en zijn partners vitale aanvoer-routes, handelstromen en toeristisch verkeer.

Deze prismatische analyse impliceert dat de verdediging van de vrijheid en soevereiniteit van onze staat niet langer kan worden opgesplitst in intern en extern. Evenmin kan de verdediging van die vrijheid en soevereiniteit nog worden afgesplitst van die van andere landen: allianties van vrije, democratische staten vormen de ruggengraat van de internationale rechtsorde. De Nederlandse veiligheidsstrategieën kunnen niet meer worden ingetekend in kaart, maar alleen worden verbeeld in netwerken met geografische ankerpunten.

Veiligheidsbeleid als facet van het algemene regeringsbeleid

De WRR ziet uitsluitend mogelijkheden voor een doeltreffender Nederlands veiligheidsbeleid als dat beantwoordt aan de internationale vervlechting van onze veiligheidssituatie. Nederlands veiligheidsbeleid moet dus – op een ons passende manier, die aansluit bij eigen sterke punten en mogelijkheden – deel uitmaken van Noord-Atlantisch en Europees veiligheidsbeleid, respectievelijk van samen met andere staten het overzee uit te voeren Caribisch veiligheidsbeleid.

De perspectieven die de WRR in dit rapport schetst en de aanbevelingen die hij doet voor procedurele en substantiële versterking van het veiligheidsbeleid, zijn gebaseerd op inzichten in het ontstaan van de huidige situatie. Hiertoe behoort ook het besef dat de meest ingrijpende ontwikkelingen van de afgelopen kwart eeuw niet waren voorzien. In 2002 verscheen een door prominente onderzoekers geschreven verzamelwerk over *Internationale Politik im 21. Jahrhundert* (Ferdowsi 2002), met hoofdstukken over alle relevante thema's, zoals *global governance*, humanitaire interventies, de EU, Rusland en China. Maar een klein deel van de daarin uitgesproken verwachtingen is bewaarheid.

De complexe onvoorspelbaarheid van de internationale betrekkingen wordt verder vergroot door een ontwikkeling die nog niet ter sprake kwam in de terugblik van de voorgaande bladzijden, namelijk de klimaatverandering. De gevolgen daarvan kunnen migratiestromen op gang brengen, bijvoorbeeld uit de Nijldelta en het kustgebied van Bangladesh (Olmer 2016, hoofdstuk 5), die veel groter zijn dan die uit het halfverwoeste Syrië. Daarnaast zijn allerlei andere gevolgen mogelijk, bijvoorbeeld voor de voedselvoorziening. Dit betekent dat veiligheidsbeleid maar in beperkte mate kan worden afgestemd op specifieke, bekende gevaren. De in dit rapport geformuleerde aanbevelingen gaan ervan uit dat het Nederlandse veiligheidsbeleid zal moeten worden afgestemd met het Europese en NAVO-beleid. Dat is niet alleen een kwestie van volgen, maar ook van inbrengen van inzichten en complementair nationaal beleid, bijvoorbeeld gericht op meer stabiliteit in andere landen.

De drie door de WRR hier onderscheiden facetten – *human security*, *national security* en *flow security* – van een prismatische analyse van de ontwikkelingen kunnen ook worden toegepast op de aanbevelingen. Vaststaat dat de instabiliteit van het stelsel van de internationale betrekkingen voortkomt uit zijn multipolariteit en de complexiteit van de relaties. Bedreigingen van de *flow security* in de zeevaart ten oosten van de Hoorn van Afrika zijn in de hand gewerkt door de belabberde *human security* van de plaatselijke bevolking. Het is bijvoorbeeld een klassieke defensietaak aan Nederlandse schepen bescherming te bieden, terwijl preventief beleid zich zal richten op sociaaleconomische verbeteringen ter plaatse.

Voor een veiligheidsstrategie is echter meer nodig dan een bevestiging van wat al wordt gedaan of had kunnen worden gedaan. Als de capaciteit enkel wordt afgestemd op de bekende risico's, zal ze ontoereikend blijken te zijn zodra zich een onvoorzien gevaar voordoet. Alleen al om die reden beveelt de WRR aan om de budgettaire ruimte voor defensie, maar ook voor diplomatie en ontwikkelings-samenwerking snel op peil te brengen conform de internationaal aanvaarde maatstaven. De *sustainable development goals* van de VN hebben een zeer grote reikwijdte; ze zouden onder de voorgestelde prismatische lens kunnen worden gelegd, zodat de relevantie ervan voor het verminderen van internationale spanningen kan worden bepaald.³

Een nieuwe veiligheidsstrategie zal zo goed mogelijk in kaart moeten brengen welke punten in de voor het Koninkrijk der Nederlanden relevante internationale netwerken tot vitale relaties behoren. Die kunnen in Nederland zijn gelegen (zoals de aanlandingspunten van transcontinentale kabels) of op de aanvoerroutes, zoals de zee bij de Hoorn van Afrika. Het kan ook gaan om herkomstlanden waar interne spanningen kunnen worden verminderd door vredesmissies en sociale en econo-

mische ontwikkeling. Daar waar de Europese Unie en de Russische Federatie, en daar waar de Europese Unie en de Arabische landen elkaar nabij zijn, moet een nabuurschapsbeleid worden ontwikkeld dat gemeenschappelijke belangen dient.

Het Koninkrijk der Nederlanden zal de besteding van defensiemiddelen moeten afstemmen met NAVO-bondgenoten en andere EU-lidstaten. Het is verstandig en legitiem daarbij wel nationale voorkeuren in te brengen die aansluiten bij de eigen belangen en capaciteiten. Als 'zeevarende natie' kan Nederland zijn marine extra versterken en daardoor tegelijk impulsen geven aan de maritieme sector, inclusief opleidingen voor de zeevaart. De Nederlandse ervaring met missies ten dienste van politie en justitie en de behoeften van Europese grensbewaking zijn een valide reden om de Marechaussee extra te versterken. Dat geldt tevens voor operaties in het Caribisch gebied en voor de inzet in verband met *flow security* en de beveiliging van vitale infrastructuren en knooppunten die aan of op zee gelegen zijn.

Met zes andere NAVO-lidstaten heeft Nederland het Civil-Military Cooperation Centre of Excellence tot stand gebracht, gevestigd in Den Haag. Daar worden methoden ontwikkeld en wordt getraind voor civiel-militaire samenwerking in conflictsituaties, ter bescherming van cultuurgoederen en ecosystemen, ter versterking van de *rule of law* en ter bestrijding van cybercrime en cyberterrorisme. Versterking van deze specialisatie sluit aan bij de geconstateerde samenhang van *human security*, *national security* en *flow security*.

Monitoren, begrijpen, anticiperen, handelen en evalueren

De WRR adviseert een geïntegreerde veiligheidsstrategie uit te werken die de interne en externe veiligheid omvat voor zover die intrinsiek met elkaar verband houden. 'Gewone' criminaliteit hoort daarin niet thuis, wel de bestrijding van internationaal terrorisme en cyberaanvallen door andere staten; daarbij gaat het immers om door organisaties zoals DA'ESH of andere staten aangezette pogingen om de Nederlandse samenleving te ontwrichten. Een strategie moet voortdurend worden herijkt. Dit vereist het vermogen ontwikkelingen te monitoren, ze te begrijpen en het handelen daarop af te stemmen. Een nationale veiligheidsraad op ministerieel niveau zou niet alleen door inlichtingen en -veiligheidsdiensten van analyses moeten worden voorzien, maar ook door wetenschappelijk onderzoek inzake internationale betrekkingen en politieke systemen; het wetenschapsbeleid behoeft op deze punten versterking.

Veiligheid en de toekomst van de internationale rechtsorde

De vraag moet worden gesteld hoe deze herijking van het beleid inzake de internationale veiligheid zich verhoudt tot de constitutionele verplichting van het Koninkrijk der Nederlanden, de ontwikkeling van de internationale rechtsorde te bevorderen. De internationale rechtsorde maakt de wereld niet vanzelf veiliger. Gewelddadige bewegingen die lak hebben aan het internationale recht, en

meningsverschillen tussen staten die in de Veiligheidsraad over de handhaving zouden moeten beslissen, hebben in de afgelopen jaren de internationale rechtsorde zelfs minder effectief gemaakt. De rechtskracht van uitspraken van het Internationaal Gerechtshof en de rechtsmacht van het Internationaal Strafhof worden vanuit sommige staten bewust ondermijnd. De instabiliteit van de internationale betrekkingen strekt zich dus uit tot de internationale rechtsorde.

Anders dan in het traditionele veiligheidsbeleid moet steeds meer rekening worden gehouden met geweld dat uitgaat van andere entiteiten dan staten. Entiteiten zoals DA'ESH hebben geen enkele boodschap aan de in verdragen neergelegde normen van internationaal humanitair recht inzake methoden van oorlogsvoering en behandeling van krijgsgevangenen. De soevereiniteit van staten over het eigen grondgebied beperkt zulke organisaties niet, maar biedt ze eerder een ongerijmde bescherming, die bijvoorbeeld Nederland er aanvankelijk van weerhield deel te nemen aan het internationaal optreden tegen DA'ESH in Syrië. Er zijn vele landen waar terroristische activiteiten kunnen worden voorbereid, wapens worden verhandeld, en financiële transacties ten behoeve daarvan kunnen worden doorgevoerd. Een deel van die landen noemt men 'fragiele' staten. De fragiliteit van het systeem van de internationale betrekkingen wordt in de hand gewerkt door de fragiliteit van staten. Die fragiliteit draagt op haar beurt bij aan verminderde stabiliteit in staten die zich voorheen veilig waanden.

Het gaat echter niet alleen om staten waarin de macht van de overheid tanende is of zelfs weggevallen. Het gaat ook om staten zonder interne balans en evenwicht. Staten zoals Noord-Korea, die nucleaire aanvalswapens ontwikkelen, worden niet afgeremd door interne *checks and balances*. 'Sterke' staten kunnen juist interne en externe spanningen oproepen en geweld voortbrengen (Crawford 2014: 128); de Russische Federatie is daarvan meer en meer een voorbeeld. Het militaire vermogen intimidatie vanuit zulke staten te weerstaan, is de eerste stap op het ongetwijfeld lange traject om de internationale rechtsorde als basis van wederzijds vertrouwen te herstellen.

Daarbij is het, ten slotte, van belang onder ogen te zien dat elk regime en elk conflict op een of andere manier voortkomt uit en inspeelt op de manier waarop mensen in het leven staan. Moïsi heeft gewezen op de rol die emoties zoals angst, vernedering en hoop in de internationale betrekkingen spelen (Moïsi 2008). Repressieve regimes zijn gewoonlijk het product van ontwrichte maatschappelijke verhoudingen (wat ze kan verklaren, maar uiteraard op geen enkele manier rechtvaardigt). Oorlogshitsers beroepen zich er steeds weer op dat ze opkomen voor een 'eigen' volk, groep of geloof, dat het zou verdienen de overhand te krijgen op de vijanden. Vredespolitiek moet daarmee rekening houden. Verbetering van de levensomstandigheden vanuit het besef dat de wereld aan elkaar hangt van grensoverschrijdende relaties, legt daarvoor de basis, maar is niet genoeg. Tegelijk moe-

ten de weerbaarheid van vrije samenlevingen en de handhaafbaarheid van fundamentele normen van het internationaal humanitair recht worden versterkt. Versterking van de defensie is dus niet een nieuwe vorm van verschansing, maar een erkenning van de eisen die een wereld van verbindingen ook aan Nederland stelt.

7.3 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

De in dit rapport opgestelde analyse leidt de WRR tot drie hoofdconclusies en daarop aansluitende aanbevelingen:

1. De veiligheidssituatie van Nederland is verslechterd. Richt de organisatie van het veiligheidsbeleid daarop in.
2. Grondwettelijke en bondgenootschappelijke verplichtingen (NAVO, EU) moeten leidend zijn voor het Nederlandse defensiebeleid.
3. De afname van het continue vermogen van de krijgsmacht en de verslechterde veiligheidssituatie nopen tot meer focus en extra investeringen.

In het nu volgende worden deze conclusies toegelicht en uitgewerkt in aanbevelingen.

Eerste conclusie

De veiligheidssituatie van Nederland is verslechterd. Richt de organisatie van het veiligheidsbeleid daarop in.

De ontwikkelingen van de afgelopen jaren laten er geen twijfel over bestaan dat de veiligheidssituatie van Nederland verslechterd is. Het neerschieten van vlucht MH17 boven het Oekraïens luchtruim en de komst van grotere groepen vluchtelingen uit Syrië en andere landen onderstrepen dat veel veiligheidspolitieke turbulentie en brandhaarden elders in de wereld ook ons land direct of indirect raken. De periode van Russische aansluiting bij de Raad van Europa en zijn rechtsstatelijke waarborgen werd reeds na enkele jaren gevolgd door een steeds grotere vervreemding, zozeer dat de militaire capaciteit (inclusief kernwapens) van dat land nu alweer als dreiging wordt ervaren. De politieke omslag in de VS zal Europa vanaf 2017 vermoedelijk steeds meer op zichzelf terugwerpen waar het gaat om het onderhouden van een geloofwaardige militaire capaciteit. Tegelijkertijd echter wordt de kracht van het nog maar nauwelijks ontstane gemeenschappelijke buitenlands en veiligheidsbeleid, zoals verankerd in Titel V van het Verdrag betreffende de EU, aangetast door het vertrek van een van de belangrijkste lidstaten van de Unie en door de verminderde steun voor de gemeenschappelijke waarden van de Unie in enkele recent toegetreden lidstaten. De vooruitzichten op bestendiging of groei van de betrokkenheid van Turkije bij de EU zijn bovendien ernstig aangetast door de ontwikkeling van het politieke systeem aldaar tot een autocratie. Instabiliteit en aantasting van fundamentele rechtsbeginselen in en om het Euro-

pese continent leidt tot onveiligheid en stelt de internationale vrede in de waagschaal. Afrika en het Midden-Oosten omvatten vele fragiele staten, waar onrust en strijd tot ingrijpende gevolgen in Europa zullen leiden, onder meer in de vorm van migratie. Het gaat bovendien om turbulenties die niet binnen afzienbare tijd zullen verdwijnen. Het handelingsvermogen van de EU en de bondgenootschappelijke veiligheid in NAVO-verband worden dan ook beproefd, en hiermee ook de capaciteiten en inzet van Nederland voor de lange termijn.

Nederland is kwetsbaar voor de nadelige manifestaties van deze ontwikkelingen. Nationaal, vanwege de grensoverschrijdende, negatieve gevolgen van globalisering. Regionaal, vanwege de verregaande economische en politieke verwevenheid met de EU, en mondiaal, vanwege de druk op de *rule based* internationale orde, waarvan Nederland de afgelopen decennia zo veel profijt heeft getrokken en waardoor zijn stabiliteit en welvaart in sterke mate wordt bepaald.

In zijn rapport *Aan het buitenland gehecht* (2010) constateerde de WRR dat Nederland behoefte heeft aan een strategischer buitenland- en veiligheidsbeleid rekening houdend met de veranderende omgeving en eigen prioriteiten. Zo'n beleid gaat verder dan het formuleren van algemene voornemens en oriëntaties. Nederland moet effectiever optreden op het snijvlak van de geopolitieke en de netwerkwereld, meer prioriteren en kijken waar het een verschil kan maken in de veelheid van dreigingen, risico's en kansen op het Europese en mondiale schaakbord (WRR 2010: 9-10; 29; 85). Geen van deze dreigingen, risico's en kansen kan nog vanuit een zelfgenoegzaam Nederlands perspectief worden beoordeeld. Internationale vrede is voor het Koninkrijk der Nederlanden, zijn bondgenoten en zijn omgeving een ondeelbaar maar niet langer vanzelfsprekend goed.

Aanbeveling 1. Versterk de verbinding tussen intern (binnenlands) en extern (buitenlands) veiligheidsbeleid.

Een belangrijk onderdeel van een op de veranderende situatie toegesneden veiligheidsbeleid is de relatie tussen binnenlandse en buitenlandse (interne en externe) veiligheid. Die conclusie is al in vele rapporten en studies getrokken, onder andere door het Instituut Clingendael in de Strategische Monitor van 2014, waar uitgebreid is ingegaan op het verband tussen interne en externe veiligheid (immigratie, terrorisme, grensoverschrijdende criminaliteit en cyber). Geconcludeerd werd: "De verwevenheid van externe en interne veiligheid is een gegeven. Structurele samenwerking tussen betrokken actoren verantwoordelijk voor de veiligheid 'binnen' en 'buiten' Nederland loopt hierbij achter. Dat vraagt om een geïntegreerde veiligheidsstrategie en verdieping van de samenwerking tussen externe en interne veiligheidsactoren" (Rood 2014: 130-131). Interne en externe veiligheid zijn verstrengeld.

Dit pleidooi is volgens de WRR zo mogelijk nog relevanter geworden. Bovendien ontbreekt het ook nu nog altijd aan een samenhangende aanpak op die fronten waar Nederland daadwerkelijk een verschil kan maken. Zoals hoofdstuk 5 liet zien blijven de drie hoofdtaken van het defensiebeleid op zich overeind staan. Alleen laten zich van daaruit andere en meer specifieke opdrachten formuleren, en moeten de hoofdtaken consequent vanuit de verstrengeling van interne en externe veiligheid worden begrepen. Dat vraagt om een gewijzigde en meer samenhangende strategie. Inhoudelijk kan die samenhang worden versterkt vanuit de oriëntatie op *human security*, *national security* en *flow security*.

De aanbeveling van de WRR is om de relatie tussen interne en externe veiligheid sterker te leggen. Dat kan concreet door meer gebruik te maken van de in beiderlei contexten te gebruiken Koninklijke Marechaussee en deze te versterken en de verbinding tussen interne (binnenlandse) en externe (buitenlandse) veiligheid op ministerieel niveau tot uitdrukking te brengen met een sterkere coördinerende rol van de minister-president.

Aanbeveling 2. Voeg de twee veiligheidsstrategieën (Strategie Nationale Veiligheid en Internationale Veiligheidsstrategie) samen.

Het Nederlandse veiligheidsbeleid is ondanks aanzetten tot vernieuwing niet afgestemd op de veranderingen in de omgeving. Het veiligheidsbeleid is nog altijd sterk verkokerd en 'traditioneel', met gescheiden gebieden van interne en externe veiligheid. Dat staat operationele samenwerking op specifieke beleidsterreinen niet in de weg, maar van een integrale aanpak is nog geen sprake. Dat geldt eveneens voor andere beleidsterreinen. Zo is het fragielestatenbeleid gefragmenteerd over diverse beleidsdocumenten en drie begrotingen. De EU speelt een hoofdrol bij het verminderen van de instabiliteit in Afrika, maar de inzet op het GVDB, de externe dimensie van het JBZ-beleid (grensbewaking, illegale immigratie en terugkeerbeleid) en het Europese nabuurschapsbeleid vragen om een integraal, coherent strategisch visiedocument waarin Nederland zijn aanpak van de instabiliteit in Afrika en de onderliggende oorzaken uiteenzet.

De aanbeveling is de twee veiligheidsstrategieën Strategie Nationale Veiligheid (SNV) en de Internationale Veiligheidsstrategie (IVS) samen te voegen. Houd daarbij de systematiek van de SNV aan. Tussen de veiligheidsstrategieën is al veel overlap. Een belangrijke reden om naar integratie te streven is dat daardoor van meet af aan de relatie tussen interne en externe veiligheid wordt gelegd in de strategievorming. De Nederlandse veiligheidsstrategie – en de daarvan afgeleide strategie voor de nationale krijgsmacht – moet expliciet ingebed zijn in de veiligheidsstrategieën van de EU en de NAVO. Dat is niet alleen een kwestie van volgen. Het is legitiem om daarbij inzichten en voorkeuren in te brengen die aansluiten bij de eigen belangen en capaciteiten.

Aanbeveling 3. Stel een algemene raad voor de veiligheid in die de veiligheidsstrategie vormgeeft.

De realisering van de beoogde veiligheidsstrategie kan worden gestructureerd door krachtens artikel 79 van de Grondwet⁴ bij wet een algemene raad voor de veiligheid in te stellen. Deze raad staat onder voorzitterschap van de minister-president en omvat verder de andere betrokken ministers en hoogste burgerlijke en militaire ambtenaren, alsook op basis van hun professioneel gezag gekozen deskundigen. Een onderraad, zoals de thans bestaande Onderraad RIV (Raad voor Inlichtingen en Veiligheid), voorziet samen met de ministeriële commissie veiligheid (MCV), in de belangrijke rol van informatie-uitwisseling, beleid, afstemming en (politiek-ambtelijke) coördinatie op het gebied van veiligheid. Een algemene raad voor de veiligheid vervult ook andere, aanvullende functies op strategisch gebied. In de eerste plaats zal een dergelijke raad in de volle breedte van het veiligheidsbeleid voor afstemming zorgen tussen binnenlands en buitenlands beleid. In de tweede plaats is een dergelijke raad (mede door de ondersteuning vanuit een planbureau voor de veiligheid) direct aangesloten op de kennisinstituten en de academische wereld om het strategische veiligheidsbeleid van impulsen te voorzien. In de derde plaats is een algemene raad voor de veiligheid het zichtbare forum waarop de relatie tussen interne en externe veiligheid tot uitdrukking komt. Het belang van een algemene raad voor de veiligheid is niet voorbehouden aan grote landen zoals de Verenigde Staten. Ook kleinere landen als Nederland kunnen niet zonder meer vertrouwen op een vrij overzichtelijk landschap of ervan uitgaan dat zaken vooral decentraal, volgens een zorgvuldig (interdepartementaal) machts-evenwicht of via individuele politici kunnen worden geregeld. Juist kleine ontwikkelde landen die per definitie kampen met een overvolle interne en externe veiligheidsagenda, moeten excelleren in strategievorming. Vanuit staatsrechtelijk perspectief zijn er geen belemmeringen voor de instelling van een algemene raad voor de veiligheid. Deze raad zal de vermaatschappelijking en verbreding van het veiligheidsbegrip moeten uitdragen in zijn samenstelling; alsmede de relatie tussen interne en externe veiligheid belichamen in zijn vormgeving. De Algemene Raad voor de Veiligheid is uitdrukkelijk niet slechts nationaal gericht, maar oriënteert zich ook op internationale en EU-samenwerkings- en afstemmingsmogelijkheden en doelen. De Algemene Raad voor de Veiligheid moet niet alleen door inlichtingen- en veiligheidsdiensten van analyses worden voorzien. Een multidisciplinair georiënteerd planbureau voor de veiligheid zal de strategievorming met gedegen analyses op continue basis moeten ondersteunen.

Aanbeveling 4. Richt een Planbureau voor de Veiligheid op dat de strategievorming van de algemene raad voor de veiligheid ondersteunt.

Een Planbureau voor de Veiligheid ondersteunt de Algemene Raad voor de Veiligheid en kent daarnaast zelfstandige taken voor onderzoek, reguliere rapportage, strategische analyses en scenariovorming. Een Planbureau voor de Veiligheid bereidt de samenvoeging van de twee veiligheidsstrategieën (SNV en IVS) voor en zorgt voor de opstelling van het nieuwe strategische document, dat verder door de algemene raad voor de veiligheid wordt vorm gegeven. Het planbureau moet zich naast het opbouwen en ontwikkelen van eigen expertise ter ondersteuning van de algemene raad voor de veiligheid uitdrukkelijk als een netwerkmodel manifesteren om zo optimaal gebruik te maken van de vele al aanwezige kennis en deze te verbinden. Het planbureau vormt geen vervanging voor de bestaande kennisinstellingen, de strategievorming binnen ministeries of periodieke rapportages zoals de Veiligheidsmonitor, maar is een aanvulling daarop. Een planbureau richt zich op de verbinding met de Nederlandse kennisagenda en de wetenschapsagenda en zoekt de betrokkenheid bij het maatschappelijke debat. Aansturing van dit planbureau door het ministerie van Algemene Zaken ligt in de rede.

Aanbeveling 5. Investeer meer in de kennisfunctie en het strategisch denken binnen en buiten de krijgsmacht.

Nederland heeft meer – en meer gerichte – *strategische* visie en visieontwikkeling nodig. Extra budgettaire ruimte is nodig om het vermogen van de krijgsmacht op de gestelde ambities te doen aansluiten. Bovenal zullen keuzes gemaakt moeten worden in de prioriteiten (en de samenhang daartussen) in relatie tot de verschillende onderdelen van de krijgsmacht. Investeringszaken zullen pas aan hun doel kunnen beantwoorden indien een heldere, overtuigende en breed gedragen strategie aanwezig is. Die strategieontwikkeling is nu te vaak een ondergeschoven kindje. Weinig vleiende en zeer zorgwekkende kwalificaties die gebezigd worden voor de staat van het strategisch denken in Nederland zijn ‘strategische ongeletterdheid’ (Duyvesteyn 2013), ‘strategisch analfabetisme’ en ‘strategische dyslexie’ (Amersfoort 2016: 6). Een langetermijninvestering in de ontwikkeling van strategische visie is dus hard nodig. Speciale aandacht dient uit te gaan naar de preventieve fase, en naar *flow*, *cyber*, *human* en *border security* en de geopolitiek van de emotie.

De oprichting van de Algemene Raad voor de Veiligheid en het Planbureau voor de Veiligheid moet impulsen geven door onderzoeksbudgetten beschikbaar te stellen. De aanbeveling is daarnaast de academische studie en opleiding op deze gebieden uit te breiden. De verbinding met de Nationale Wetenschapsagenda kan belangrijke impulsen geven. De nadruk zal vooral ook moeten liggen op interdisciplinair onderzoek dat de analyse en strategievorming kan versterken en de beschikbaarheid en interpretatie van data kan verbeteren.

Aanbeveling 6. Versterk de diplomatie en het postenbeleid om beter te kunnen anticiperen.

Crisisbeheersing en conflictpreventie door verbetering van de levensomstandigheden in fragiele staten zijn niet alleen een kwestie van eerbiediging van mensenrechten en dus van bevordering van de internationale rechtsorde (artikel 90 van de Grondwet). In een onderling sterk afhankelijke wereld zijn zij ook een zaak van welbegrepen gezamenlijk belang. Wat daar gebeurt, heeft een impact op de situatie hier. Aan de geïntegreerde benadering van veiligheid en ontwikkeling moet daarom worden vastgehouden, ondanks de niet onverdeeld positieve ervaringen die daarmee in Uruzgan zijn opgedaan.

Veiligheid vereist anticipatie en inschatting in de landen en regio's die van belang zijn. Terwijl tot de jaren negentig vooral militaire dreigingen het veiligheidsdiscours beheersten, zien we de laatste twee decennia dat ontwikkelings-, economische en ecologische vraagstukken hoger op de agenda staan en in toenemende mate een veiligheidspolitieke inkleuring krijgen. Internationale veiligheid moet mede daarom worden verbonden met de *sustainable development goals*. Dit verandert ook de ruimtelijke schaal van veiligheidsvraagstukken. Regionale en mondiale verwevenheden en grensoverschrijdende vraagstukken nopen tot het investeren in ontwikkeling, collectieve veiligheid en bovenstatelijke samenwerkingsverbanden.

Nederland beschikt over netwerken van waaruit de sensitiviteit voor internationale veiligheid kan worden versterkt. Het postennetwerk heeft niet alleen een economische functie. Versterk (dus) ook de presentie van attachees op het gebied van justitie, politie en defensie. Die versterking mag niet alleen voor de buitenlandse posten gelden: de versterking heeft alleen zin als intern in de betrokken ministeries de samenhang en uitwisseling worden voortgezet en de bevindingen hun weg vinden in de strategische voorbereidingen van het veiligheidsbeleid. Ook daar kunnen de Algemene Raad voor de Veiligheid en het Planbureau voor de Veiligheid een rol vervullen.

Ook extra investeringen in ontwikkelingssamenwerking zijn nodig met het oog op veiligheid. De rol van ontwikkelingssamenwerking is cruciaal. De budgettaire flexibiliteit waar de WRR in *Minder pretentie, meer ambitie* (2010) voor pleitte dient niet alleen in neerwaartse zin te worden begrepen, maar kan ook in opwaartse richting worden ingezet. Als de situatie, zoals nu, daarom vraagt, moeten extra investeringen in de krijgsmacht ('Defense') hand in hand gaan met versterking van de ontwikkelingssamenwerking en handelsbetrekkingen ('Development') en de internationale diplomatie ('Diplomacy'), het 3D-adagium volgend. De norm van 0,7 procent van het bnp voor ontwikkelingssamenwerking zoals internationaal in VN-verband afgesproken, dient in het licht van de verslechterde veiligheidssituatie

en de behoefte aan samenhangend strategisch beleid weer leidend te zijn. Zonder dat sneuvelen de ambities om werkelijk integraal en interdisciplinair strategisch te opereren.

De regering dient in overleg met strategische partners nadere voorstellen te ontwikkelen voor intensivering van de samenwerking en voor de gezamenlijke aanpak van vastgestelde Europese militaire tekorten en versterking van het Europese diplomatieke optreden en ontwikkelingsbeleid. Dit dient ook de strategische functie ten behoeve van de nationale veiligheidsstrategie, de kennis- en anticipatiefunctie te versterken. Ook kan het defensieplanningsproces in een interdepartementale context worden geplaatst om de krijgsmacht zo goed mogelijk te integreren in een omvattende veiligheidsbenadering.

Tweede conclusie

Grondwettelijke en bondgenootschappelijke verplichtingen (NAVO, EU) moeten daadwerkelijk leidend zijn voor het Nederlandse veiligheidsbeleid.

Met de val van de Berlijnse muur en de daaropvolgende ontspanning werd de noodzaak voor bijdragen aan de NAVO minder gevoeld. De directe dreiging viel weg en de krijgsmacht kon zich in samenwerking met andere organisaties gaan richten op bijdragen aan de stabiliteit elders. Deze kijk op de wereld staat sinds enige tijd onder druk. Enerzijds zijn er aan beide zijden van de oceaan die de NAVO-landen scheidt, tendensen die de nationale belangen vooropstellen en het multilateralisme naar de achtergrond duwen. Anderzijds is de directe dreiging terug van weggeweest. Het gevaar is niet denkbeeldig dat het defensiebeleid hierdoor naar binnen gekeerd raakt.

Maar juist de veranderde veiligheidssituatie gecombineerd met erkenning van de bescheiden plaats en rol van Nederland in een verharde wereld, noodzaken tot internationale samenwerking. De bestaande allianties zijn in het huidig tijdsgewricht van elementaire waarde. Zonder deze banden is de positie van kleine landen uiterst onzeker. Zowel burger als overheid dient zich te houden aan de impliciete en expliciete vereisten van het sociaal contract, dat de zorg voor de veiligheid omvat. Zonder dat overheerst het onderlinge wantrouwen. Wat geldt tussen burgers en overheid, geldt ook tussen overheden onderling, of tussen overheid en internationale organisaties als NAVO en de EU.

Aanbeveling 7. Investeer in de eerste plaats in het bondgenootschap van de NAVO.

De NAVO is ook voor Nederland het meest robuuste bondgenootschap. De rol van Nederland in de NAVO is in overeenstemming met de Grondwet verdragsrechtelijk vastgelegd en bestaat uit bijdragen aan oefeningen en operaties, investeringen en

strategievorming. De NAVO is voor Nederland van fundamenteel belang. Nederland zelf is een belangrijke speler en draagt wezenlijk bij aan essentiële operaties. Nederland heeft het echter qua budgettaire inspanning laten afweten. Het onderlinge vertrouwen wordt daarmee op de proef gesteld, nog los van de verminderde slagkracht die dit tot gevolg heeft. De aanbeveling is dat Nederland de bondgenootschappelijkheid op alle terreinen bevordert, met name ook financieel, door middel van bijdrage en investeringen. Dat betekent ook dat Nederland prioriteiten in de NAVO-planning serieus moet nemen en moet bijdragen aan het opheffen van vastgestelde tekorten.

Aanbeveling 8. Investeer in samenwerking binnen Europa op basis van de bestaande relaties.

De nadruk in Europa moet liggen op samenwerking in investeringen, materiaalkeuze en operationalisering, niet noodzakelijk op de inrichting van een 'Europese defensiemacht'. Pleidooien voor een 'Europees leger' zijn niet alleen toekomstmuziek, ze leiden ook de aandacht af van de geslaagde samenwerkingsverbanden die al bestaan en nodig zijn. Voorbeelden daarvan zijn de samenwerking met België, Duitsland, Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk en Noorwegen. Dit behelst ook internationale samenwerking bij de aankoop en het onderhoud van materieel. Ook gaat het om de gezamenlijke inzet zonder dat de soevereiniteit geweld wordt aangedaan. Dit bevordert de efficiency en de effectiviteit bij eventuele inzet van het leger. Die verbanden zijn belangrijk en verdienen meer nadruk.

Samenwerking leidt ook tot versterking van het defensieve vermogen. Nederland is gebaat bij een goede aansluiting met Duitsland als de herpositionering van de Duitse krijgsmacht binnen Europa nog meer vorm krijgt. De bestaande samenwerkingsrelaties kunnen versterkt worden door gebruik te maken van de permanente gestructureerde samenwerking op basis van art. 42, lid 6, en Protocol nr. 10, van het Verdrag betreffende de Europese Unie. Dit biedt bepaalde lidstaten de mogelijkheid op militair gebied nauwer samen te werken. Het betekent ook dat Nederland serieuzer werk moet maken van vastgestelde tekorten binnen Europa.

Versterk daarom de geïntegreerde benadering van veiligheid en ontwikkeling in EU-verband. In de zogenoemde 'gordel van instabiliteit' rond de EU, daar waar de EU en de Russische Federatie en daar waar de EU en Arabische landen elkaar nabij zijn, dient het Europees nabuurschapsbeleid gemeenschappelijke belangen. Nederland moet zich inzetten voor aanzienlijke intensivering van het Oostelijke Partnerschap en de Unie voor het Middellandse Zeegebied. Ook verdienen de initiatieven zoals het European Defence Action Plan (EDAP) meer aandacht.

De WRR benadrukt dat investeringen altijd gepaard dienen te gaan met de verdere verkenning en uitbouw van de nationale en internationale militaire samenwerking. Militaire samenwerking in NAVO- en EU-verband dient het uitgangspunt te zijn bij het maken van investeringskeuzes. Dat wil niet zeggen dat specifieke extra investeringen in de krijgsmacht niet geboden zijn, integendeel, maar dat voor de vaststelling van prioriteiten samenwerking en taakvervulling in gemeenschappelijk verband, of dat nu NAVO of EU is, het kader vormen. De WRR beveelt tevens aan deze samenwerkingen door te zetten en uit te breiden, ook wanneer investeringen toenemen en het budget verruimt (dus ook als er geen directe financiële noodzaak is).

Derde conclusie

De afname van het continue vermogen van de krijgsmacht en de noodzaak actiever te anticiperen op veiligheidsrisico's nopen tot meer focus en extra investeringen.

Om het belang van een strategisch veiligheidsbeleid te kunnen onderkennen, is het inzicht essentieel dat het begrip van veiligheid en de veiligheidspolitieke agenda de laatste kwart eeuw tweemaal fundamenteel zijn gewijzigd. Na de val van de Berlijnse muur viel de directe militaire dreiging weg en kwam de nadruk te liggen op het ontwikkelen van snel in te zetten interventiecapaciteit, gebaseerd op een op behoud van de bestaande situatie gerichte narratief. Dit beleid mist recentelijk steeds meer relevantie en overtuigingskracht, nu de omgeving in en om het Europese continent onverwacht turbulent is gebleken. Er hebben zich hierbij heftige zwenkingen in de verwachtingen voorgedaan: nog maar een paar jaar na de juichende ontvangst van een 'Arabische lente' wordt het beeld beheerst door gruwelijke interne oorlogen en het in elk opzicht onbegrensde geweld van DA'ESH. De klassieke, negentiende-eeuwse statelijke of territoriale veiligheid vormt nog steeds een kerntaak van het veiligheidsbeleid van de overheid, maar de bedreigingen van vrijheid en veiligheid hebben ook heel andere gedaanten aangenomen dan die van een bezetting van territoir door vijandige mogendheden. Bescherming van voor de samenleving wezenlijke verbindinglijnen en vrijwaring van terroristische aanslagen, cyberaanvallen en andere vormen van agressieve ontwrichting vragen in de huidige verhoudingen extra aandacht.

Aanbeveling 9. Breng de uitgaven voor Defensie in vooraf bepaalde stappen op 2 procent van het bbp, geef gevolg aan de NAVO-richtlijn voor investeringen en stel een langetermijnplanning op, ook op de gebieden van ontwikkeling en diplomatieke preventie.

De krijgsmacht dient ook in een veranderde veiligheidssituatie inzetbaar te blijven in zijn drie wettelijke taken: het verdedigen van het Nederlandse en het NAVO-grondgebied, het bijdragen aan de bevordering van de internationale rechtsorde en

het ondersteunen van civiele autoriteiten in Nederland en in het buitenland. Daartoe is allereerst herstel nodig om de huidige tekorten voor de operationele inzetbaarheid weg te werken. Daarmee is echter lang niet alles gezegd. In het licht van de veranderde veiligheidssituatie zijn ten aanzien van alle drie taakgebieden extra inspanningen vereist, zowel waar het gaat om de verdediging van het NAVO-verdragsgebied, het tegengaan van instabiliteit rondom Europa als de ondersteuning van civiele autoriteiten, in het bijzonder bij crisisbeheersing in het kader van nationale veiligheid. Dat vraagt om drie stappen:

De eerste stap is gericht op de korte termijn, nl. het versterken van het voortzettingsvermogen van de krijgsmacht. Voorwaardelijk hieraan is het herstel van de krijgsmacht. Op basis daarvan kan de verdere versterking worden ingezet. Eerder, in de nota *In het belang van Nederland* (2013), koos het kabinet voor een breed inzetbare krijgsmacht, hetgeen binnen de destijds beschikbare budgettaire kaders noopte tot een tweede keuze, de vermindering van het voortzettingsvermogen van de krijgsmacht. In het licht van de veranderde veiligheidssituatie, die verhoogde eisen stelt aan de gereedheid en de paraatheid van de krijgsmacht, verdient het herstel en voortzettingsvermogen van de krijgsmacht alle aandacht.

De tweede stap betreft de versterking van de Nederlandse krijgsmacht ter vergroting van het handelingsvermogen van de EU en van het afschrikkings- en verdedigend vermogen van de NAVO, mede tegen de achtergrond van *burden-sharing* met de VS. Hierbij gaat het om een lange(re)termijnperspectief, met intensivering van de samenwerking met strategische partners en het – gezamenlijk – verkleinen van de vastgestelde Europese militaire *shortfalls* als uitgangspunten. De Nederlandse krijgsmacht bevindt zich hiervoor in een uitstekende uitgangspositie, met verregaande samenwerking met Duitsland en België als uitgangspunt.

De derde stap betreft het lange(re)termijnperspectief van de Nederlandse krijgsmacht. De veranderende veiligheidssituatie en, meer in het algemeen, technologische en maatschappelijke veranderingen, die zich in steeds hoger tempo voltrekken, vragen om innovaties op operationeel, doctrinair, personeel en technologisch terrein. Het vervangen en moderniseren van platforms biedt onvoldoende zekerheid om op termijn aansluiting te houden bij technologische en operationele ontwikkelingen. De complexe veiligheidssituatie vraagt om de ontwikkeling van nieuwe systemen, in nauwe samenspraak met kennisinstituten en private partijen. Innovatie is iets dat voortdurend dient te gebeuren, maar het langetermijnperspectief is belangrijk. Al naar gelang van de te kiezen optie, kan dit bijvoorbeeld betekenen dat Nederland op de eerste plaats aan de marinecapaciteit een veel grotere bijdrage levert en in samenhang daarmee de opleidingen en economische positie voor de zeevaart versterkt.

Het kabinet kan er, in overeenstemming met de afspraken die in Wales in 2014 in NAVO-verband over de verhoging van de defensie-uitgaven zijn gemaakt en die in Warschau in 2016 werden bekrachtigd, niet aan ontkomen de komende jaren extra middelen ter beschikking te stellen. Het belang daarvan voor een langetermijnperspectief kan niet genoeg worden onderstreept. Het absorptievermogen van de krijgsmacht brengt met zich mee dat extra investeringen en het aanbrengen van focus een tijdpad behoeven. Een meerjarig budget brengt daarvoor zekerheid en stabiliteit. De discussie hoeft zich niet erop vast te leggen of een meerjarig budget al dan niet moet samenvallen met een kabinetsperiode (dus ofwel vier jaar ofwel bijvoorbeeld vijf of zes). Wel zal vanaf het aantreden van het nieuwe kabinet in vooraf vastgelegde stappen de realisering moeten worden bereikt van de 2 procent in 2024, 10 jaar na de afspraken in Wales (2014).

Veiligheidsbeleid strekt verder dan alleen defensiebeleid. Verhogen van de budgetten om versterkingen aan te brengen dienen daarom niet alleen naar defensiebeleid te gaan, maar ook naar gerichte investeringen in buitenlands beleid en ontwikkelingssamenwerking in het bijzonder.

Aanbeveling 10. Versterk de samenhang op het gebied van de nieuwe (hybride) uitdagingen rond *border security*, *cyber security*, *flow security* en *human security*.

De verruiming en vermaatschappelijking van de veiligheidsagenda en de toegenomen verwevenheid tussen interne en externe veiligheid zijn terug te vinden in het Nederlandse veiligheids- en defensiebeleid. De aandacht voor *human security*, *border security*, *flow security* en *cyber security* is toegenomen. Met het oog op het voor Nederland niet te onderschatten belang van *flow security* moeten het beleid voor energie, klimaat, grondstoffen en het cyberdomein worden betrokken in het veiligheidsbeleid. De focus op crisis- en stabiliseringsmissies droeg tevens bij aan de roep om een geïntegreerde benadering van veiligheids- en ontwikkelingsvraagstukken. De opkomst van nationale veiligheid als aandachtsgebied resulteerde in het opstellen van aparte strategische documenten voor het nationale en het internationale veiligheidsbeleid, en een aantal deelstrategieën voor contraterroreisme en cyberveiligheid. De aanbeveling is de samenhang tussen deze aandachtsgebieden te versterken en de inspanningen te intensiveren.

Aanbeveling 11. Zet de ingezette specialisatie door en voeg daar de toerusting voor cyber-oorlogsvoering aan toe.

De verdeling van middelen tussen de krijgsmachtonderdelen was lange tijd een organisatorische en financiële routine die zich niet goed verhoudt tot het maken van keuzes en het stellen van prioriteiten. De aanbeveling van de WRR is veel meer focus en gerichte investeringen aan te brengen. Zet als het op toekomstige investe-

ringen aankomt de ingezette specialisatie met partners en van onderdelen door en neem daarbij reeds gemaakte keuzes met diepte-investeringen in luchtmacht en marine als uitgangspunt. Het is van oudsher een taak van de marine om Nederlandse schepen bescherming te bieden. Als zeevarende handelsnatie heeft Nederland een speciaal belang bij veilige scheepvaartroutes. De marine speelt ook een belangrijke rol bij de beveiliging van de Caribische delen van het Koninkrijk. Deze belangen en capaciteiten mogen niet worden veronachtzaamd bij toekomstige investeringskeuzes en de afstemming van prioriteiten in NAVO- en EU-verband. Maar bezie de inzet van de marine niet binnen een oude rolverdeling van 'land, lucht, en zee'; de operationele samenhang met de luchtmacht is bijvoorbeeld essentieel. Denken in effecten en capaciteiten is veel belangrijker dan vasthouden aan bestaande rolverdelingen. Dat geeft ook de flexibiliteit om in te springen op vastgestelde tekorten in NAVO- en EU-verband. Daarnaast is versterking van de Marechaussee van belang voor missies ten dienste van politie en justitie en Europese grensbewaking alsook operaties in het Caribisch gebied.

De capaciteit op het gebied van cyber-oorlogsvoering behoeft, zeker in het licht van de escalatie aan Russische zijde, een eigen plaats. Naast land, lucht en zee erkende de NAVO in 2016 cyber als vierde domein. Dat kan, maar hoeft niet noodzakelijk te betekenen, dat er een apart krijgsmachtonderdeel voor moet bestaan. Zeker gezien de vervlechting van alle onderdelen met cyber is met name het onderkennen van de samenhang van het grootste belang. Wel is extra aandacht en inzet nodig. Het huidige Defensie Cyber Commando, thans een afgeleide van de traditionele krijgsmachtonderdelen, zal zich moeten ontwikkelen tot een op veel hogere risico's voorbereide structuur.

Aanbeveling 12. Zet de vermaatschappelijking van de krijgsmacht door en versterk de ondersteuning van civiele autoriteiten c.q. de civiel-militaire samenwerking binnen een gebalanceerde en transparante veiligheidscultuur.

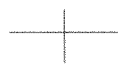
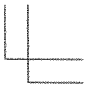
Overheden worden vaker geconfronteerd met transnationale (veiligheids)vraagstukken waarvan de oorsprong, het verloop en de gevolgen lastig te overzien zijn. Dit spanningsveld ligt in een moderne democratie onder het vergrootglas van de media, kritische NGO's en het mondige algemene publiek. Tegelijkertijd zijn complexe, hoogontwikkelde, open samenlevingen relatief kwetsbaar voor groepen en individuen die de grensvervaging tussen 'binnen' en 'buiten' benutten. Bovendien is de maatschappelijke tolerantie voor risico's en onzekerheden vaak gering, juist omdat de verwachtingen van overheidsingrijpen hoog zijn. Een overheid die zulke verwachtingen niet beantwoordt met zichtbare veiligheidsmaatregelen kan al gauw gevoelens van angst en onzekerheid aanwakkeren. Maar een overheid die hieraan – al kan een 100 procent zekerheidsgarantie uiteraard niet gegeven worden – wel tegemoet komt, kan de gevoelens van onveiligheid juist weer versterken. Als

het veiligheidsbeleid zelf al te zeer onderwerp wordt van politisering in de samenleving, kan dit leiden tot een negatieve spiraal van angst en wantrouwen, die de open samenleving zelf in gevaar brengt.

Naast de opdracht om directe bedreigingen af te wenden (de afwending van terroristische aanslagen, de inzet van de Koninklijke Marechaussee voor de grensbewaking en de inzet van militairen voor beveiliging springen in het oog) krijgen overheden, internationale organisaties en andere maatschappelijke spelers de taak te anticiperen op potentiële en zelfs denkbeeldige gevaren en risico's in de toekomst, onder meer door voorzorgsmaatregelen te treffen. De aanbeveling is daarom om wel vanuit een verbreding van het veiligheidsbeleid de vermaatschappelijking ervan door te zetten, maar te waken voor (en garanties te bieden tegen) een alles doordringende veiligheidscultuur.

NOTEN

- 1 Artikel 51.
- 2 Artikel 1, eerste lid, van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten en het precies gelijklopende artikel 1, eerste lid, van het International Verdrag inzake economische, sociale en culturele rechten. Beide verdragen zijn gesloten op 16 december 1966.
- 3 Het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid en het veiligheidsbeleid kunnen dan met elkaar worden verbonden op een manier die zinvoller is dan de huidige ODA-toerekeningen.
- 4 Ingevolge het derde lid kunnen bij of krachtens de wet aan vaste colleges van advies ook andere dan adviserende taken worden opgedragen.

LIJST MET GESPROKEN PERSONEN

Naam – Organisatie

E. Akerboom – Ministerie van Defensie
 T. Akesson – Ministerie van Defensie, Zweden
 R. Allison – Oxford University
 H. Andersson – Ministerie van Defensie, Zweden
 J. Andriessen – Ministerie van Buitenlandse Zaken
 I. Anthony – Stockholm International Peace Research Institute
 B. Armin Staigis – BAKS
 K. Ash – OECD
 A. Bakker – Ministerie van Buitenlandse Zaken
 W. Baron – Nederlandse Ambassade in Berlijn
 H-P. Bartels – Duitse Bondsdag
 K. Bartels – Military Committee
 J. Bartholdson – Folk och Försvar, Zweden
 J.W. Beaujean – Nederlandse ambassade Parijs
 M. van Beijnum – Instituut Clingendael
 R. Bekink – Nederlandse Ambassade in Washington
 M. Bergquist – Royal Swedish Academy of War Sciences
 B-G. Bergstand – FOI Defence Research Agency, Zweden
 R. Beste
 H. Binnendijk – School of Advanced International Studies, Verenigd Koninkrijk
 J. Blacquiére – Nederlandse ambassade in Parijs
 M. Boef – Ministerie van Buitenlandse Zaken
 M. de Boer – Adviseur Uruzgan & Ambassade Kabul
 J. Brandt – Ministerie van Buitenlandse Zaken
 H. Brauss – Defence Policy and Planning Division (NAVO)
 S. Brimley – Center for a New American Security, Verenigde Staten
 Th.F.M. Brinkel – Nederlandse Defensie Academie
 J. Broeks – Permanente Militaire Vertegenwoordiging
 M.J. Burrows – Atlantic Council, Verenigde Staten
 F. Burwell – Atlantic Council, Verenigde Staten
 J. Cederberg – Department for Security Policy
 M. Chalmers – Royal United Services Institute
 F. Chantreau – Department for Security Policy
 D. Chiu – Atlantic Council, Verenigde Staten
 D. Chollet – The German Marshal Fund of the United States
 K. Colijn – Instituut Clingendael
 J. Corbett – Foreign and Commonwealth Institute, Verenigd Koninkrijk
 C. Cushman – National Defence University, Verenigde Staten

A. Damen – PSC
M. Dickow – Stiftung Wissenschaft und Politik, Duitsland
W. van Dijk – Cyber Security / Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid
M. Drent – Instituut Clingendael
M. du Mont – Ministerie van Defensie, Verenigde Staten
P. Duchaine – Nederlandse Defensie Academie / Universiteit van Amsterdam
I. Duivesteyn – Universiteit Leiden, Universiteit Utrecht
J. van Elk – Ministerie van Buitenlandse Zaken
P. Engelke – Atlantic Council, Verenigde Staten
C.H. de la Faverie du Ché – Ministerie de la Défense, Frankrijk
E. de Feijter – PSC
S. Feyouk – TBC
J.P. Filiu – Sciences Po
S. Fillipini – Cordaid
B. Fisher – National Defense University, Verenigde Staten
G. Frerks – Nederlandse Defensieacademie
W. Geerts – Ministerie van Defensie
P. Gelton – Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV)
B. de Graaf – Universiteit Utrecht
C. Grand – Fondation pour la Recherche stratégique, Frankrijk
N. Granholm – FOI Swedish Defence Research Agency
F.C. Günther – Bureau van de Wehrbeauftragten
D. Gyllensporre – Ministerie van Defensie, Zweden
D. Hamilton – Johns Hopkins University, School of Advanced International Studies (SAIS), Verenigde Staten
Ph. de Heer – Ministerie van Buitenlandse Zaken
D. Hellema – Universiteit Utrecht
M. Holmström – Dagens Nyheter, Zweden
J. W. Holtslag – Voormalig SG ministerie van Binnenlandse zaken
J.W. Honig – Cambridge University, King's College
H. Hoogstraten – Ministerie van Defensie
J. de Hoop Scheffer – Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) / Universiteit Leiden
N. van Hulst – OESO Parijs
N. Jaarsma – Ministerie van Buitenlandse Zaken / Directie Veiligheidsbeleid
M. Jadoul – Ministerie van Buitenlandse Zaken
D. Jan – Ministerie van Defensie
R. Jones-Bos – Ministerie van Buitenlandse Zaken
J. de Jonge – TNO Innovatieorganisatie
T. Joustra – Onderzoeksraad Voor de Veiligheid
D. Jurt – Ministerie van Defensie, Zwitserland
J. Kenny – Europese Dienst voor Extern Optreden (EDEO)

D. Keohane – Fride
W. Kolbow
D. Kooij – Nederlandse Ambassade in Berlijn
T. Koster – Plans en Policy, NAVO
E. Kronenburg – Ambassadeur Parijs
M. de Kwaasteniet – Ministerie van Buitenlandse Zaken
M. Kwast – AIV
J. Lagerlöf – Department for Security Policy, Zweden
J. van der Lijn – Stockholm International Peace Research Institute
R. Lindsay – Foreign and Commonwealth Office (FCO), Verenigd Koninkrijk
D. Lonete – DEVCO
A. Lord – Ministerie van Defensie, Verenigde Staten
S. Loughhead – Department for International Development, Verenigd Koninkrijk
C. Luedtke – Ministerie van Defensie, Zweden
M. Lutje Schipholt – Allied Command Transformation (ACT)
G. Magnusson – Royal Swedish Academy of War Sciences
J. Malminen – FOI Swedish Defence Research Agency
U. Mans – Universiteit Leiden
A. McGee – Department for Strategy and Planning
F. Mennen – Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM)
G. Merritt – SDA Friend of Europe
A. Molenaar – Europese Dienst voor Extern Optreden (EDEO)
F. Mollen – Nederlandse Ambassade in Berlijn
G.F. Mouton – La Défense et de la sécurité nationale (SGDSN)
M. Nelson – Stanford University
M. O'Hanlon – Brookings Institution, Verenigde Staten
F. Osinga – Ministerie van Defensie
C. Peersman – PV
M. Popowski – Europese Dienst voor Extern Optreden
F.P. van Putten – Instituut Clingendael
R. Querido – PV
B. Ract-Madoux – Gouverneur des Invalides
J. Radisch – OECD
R. Reefman – Ministerie van Defensie
S. Reijn – Ministerie van Defensie
J. Rheinberg – Foreign and Commonwealth Office (FCO), Verenigd Koninkrijk
H. Riecke – TBC
E. Rihan- Cypel – La commission de la défense nationale et des forces armées, Assemblée Nationale
C. van Rijnsoever – PV PSC
J. Rood – Instituut Clingendael
H. Rouw – Vredesorganisatie PAX
P. de Ruiter – Allied Command Transformation (ACT)

J. Rutgersson – Department for Security Policy
A.E. Sekowski – Ministerie van Defensie, Verenigde Staten
J. Shea – ASG DASG ESC
M. Sie – Instituut Clingendael, Adviesraad Internationale Vraagstukken
S. van der Sluis – Ministerie van Buitenlandse Zaken
S. De Spiegeleire – The Hague Centre for Strategic Studies
T. Stamatopoulos – Ambassadeur Brussel
K. van der Steenhoven – Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
C. Stelzenmüller – Brookings Institution, Verenigde Staten
E. Svoboda – Overseas Development Institute, Verenigd Koninkrijk
T. Sweijs – The Hague Centre for Strategic Studies
J. Techau – Carnegie Europa
M. Tuominen – Defence Attachés
M. van Tuyll – NCTV
J. Twiss Quarles van Ufford – Ministerie van Buitenlandse Zaken
M. Urlings – Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV)
J. Vaïsse – Centre d'Analyse, de Prévision et de Stratégie (CAPS), Frankrijk
A. Vershbow – Ambassadeur Brussel
J. Voorhoeve – Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV)
J. van Vught – Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV)
J. Wagner – Civil Military Cooperation Centre of Excellence
A. Whaites – OECD
J. Wiers – Ministerie van Buitenlandse Zaken
R. de Wijk – The Hague Centre for Strategic Studies
J. Wijnands – Ministerie van Buitenlandse Zaken
J. de Wilde – Rijksuniversiteit Groningen
M. Winnerstig – Defence Analysis
P. Wyatt – Department for Strategy and Planning
Th. Zaalberg – Nederlands Instituut voor Militaire Historie
D. Zandee – Instituut Clingendael
A. Zwaanswijk – Defensie Zweden / Denemarken

LIJST VAN AFKORTINGEN

A2/AD – Anti Access/Areal Denial
ACT – Allied Command Transformation
AGS – Air Ground Surveillance
AIV – Adviesraad Internationale Vraagstukken
AIVD – Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
ARV – Algemene Raad voor de Veiligheid
bbp – bruto binnenlands product
BENESAM – Belgisch Nederlandse Samenwerking
BIV – Budget voor internationale veiligheid
BRICS-landen – Brazilië, Rusland, India, China en Zuid-Afrika
BZ – Buitenlandse Zaken
BZK – Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
CDA – Christen Democratisch Appèl
CEPS – Centre for European Policy Studies
CSBA – Center for Strategic and Budgetary Assessments
DA'ESH – Al Dawla al-Islamyia fil Iraq wa'al Sham
DGPZ – Directeur-generaal Politieke Zaken
EDAP – European Defence Action Plan
EDEO – Europese Dienst voor Extern Optreden
EPSC – European Political Strategy Centre
EU – Europese Unie
GVDB – Gemeenschappelijk Veiligheids- en Defensiebeleid
HCSS – The Hague Centre for Strategic Studies
HIV/AIDS – Human Immunodeficiency Virus Infection / Acquired Immune Deficiency Syndrome
IBO – Interdepartementaal Beleidsonderzoek
ICMS – intensivering van de civiel-militaire samenwerking
ICT – Informatie- en Communicatietechnologie
IJJ – International Institute for Justice and the Rule of Law
IOB – Inspectie Ontwikkelingssamenwerking en Beleidsevaluatie
IOM – International Organization for Migration
ISAF – International Security Assistance Force
IVS – Internationale Veiligheidsstrategie
JBZ – Justitie en Binnenlandse Zaken
JEF – Joint Expeditionary Force
KNP – Korpschef Nationale Politie
KPN – Koninklijke PTT Nederland N.V.
LCF – luchtverdedigings- en commandofregatten
MALE UAV – medium-altitude long-endurance unmanned aerial vehicle
MCV – Ministeriële Commissie Veiligheid

MENA – Midden-Oosten en Noord-Afrika
MINUSMA – Multidimensional Integrated Stabilisation Mission in Mali
MIVD – Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
MJSP – Meerjarige Strategische Plannen
NATO – North Atlantic Trade Organization
NAVO – Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NCC – Nationaal Crisiscentrum
NCTV – Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid
NGO – Niet gouvernementele organisatie
NRB – Nationale Risicobeoordeling
NRF – NATO Response Force
NSOB – Nederlandse School voor Openbaar Bestuur
NSS – Nationale Security Statement
NVP – Nationaal Veiligheidsprofiel
ODA – Official Development Assistance
OESO – Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling
OM – Openbaar Ministerie
OPV – Ocean going Patrol Vessels
OVSE – Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa
PESCO – Permanent structured cooperation
PBL – Planbureau voor de Leefomgeving
R2P – Responsibility to Protect
RAP – Readiness Action Plan
RIV – Raad voor Inlichtingen en Veiligheid
RIVM – Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu
Rli – Raad voor de leefomgeving en infrastructuur
SACEUR – Supreme Allied Commander Europe
SDG's – Sustainable Development Goals
SIPRI – Stockholm International Peace Research Institute
SNV – Strategie Nationale Veiligheid
SGP – Staatkundig Gereformeerde Partij
TEU – Treaty on European Union
UNDP – United Nations Development Programme
USD – United States Dollars
v&j – Veiligheid en Justitie
VCMS – versterking civiel-militaire samenwerking
VEU – Verdrag betreffende de Europese Unie
VJTF – Very High Readiness Joint Task Force
VK – Verenigd Koninkrijk
VN – Verenigde Naties
VNO/NCW – Verbond van Nederlandse Ordernemingen/Nederlands Christelijk
Werkgeversverbond
VS – Verenigde Staten

VVD – Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
VWEU – Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie
WGA – Whole-of- Government Approach
WHO – World Health Organization
WODC – Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum
WRR – Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
WTO – World Trade Organization

LITERATUUR

- Abels, P.H.A.M. en R. Willemse (2004) 'Veiligheidsdienst in verandering; de BVD/AIVD sinds het einde van de Koude Oorlog', *Justitiële Verkenningen* 3: 83-98.
- Abrahamson, H. (2008) *Understanding World Order, Continuity and Change. Security, Development and Justice in the Global Era. Some preliminary reflections for the China – Nordic Peace Research Conference, Beijing 7-9 April*.
- Abrahamsen, R. en M. Williams (2010) *Security Beyond the State. Private Security in International Politics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Adelman, M.A. (1972) *World Petroleum Market*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) (2000) *Humanitaire interventie*, nr. 13, Den Haag: AIV.
- Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) (2004) *Falende staten. Een wereldwijde verantwoordelijkheid*, nr. 35, Den Haag: AIV.
- Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) (2009) *Crisisbeheersingsoperaties in fragiele staten. De noodzaak van een samenhangende aanpak*, nr. 64, Den Haag: AIV.
- Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) (2010) *Nederland en de 'Responsibility to Protect': de verantwoordelijkheid om mensen te beschermen tegen massale wreedheden*, nr. 70, Den Haag: AIV.
- Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) (2012) *Europese Defensiesamenwerking. Soevereiniteit en handelingsvermogen*, nr. 78, Den Haag: AIV.
- Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) (2013) *Wisselwerking tussen actoren in internationale samenwerking*, nr. 82, Den Haag: AIV.
- Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) (2014) *De EU-gasafhankelijkheid van Rusland. Hoe een geïntegreerd EU-belaid dit kan verminderen*, nr. 26, Den Haag: AIV.
- Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) (2015) *Instabiliteit rond Europa: confrontatie met een nieuwe werkelijkheid*, nr. 94, Den Haag: AIV.
- Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) (2016) *Advies over veiligheid en stabiliteit in Noordelijk Afrika*, nr. 101, Den Haag: AIV.
- Algemene Rekenkamer (2012) *Onderzoek 'budgettaire gevolgen van de beleidsvoornemens over internationaal klimaatbeleid en internationale veiligheid voor ontwikkelingssamenwerking'*, 11 december.
- Algemene Rekenkamer (2014) *Aandachtspunten bij de begroting 2015 van het Ministerie van Economische Zaken*, Den Haag: Algemene Rekenkamer, 7 oktober.
- Algemene Rekenkamer (2015a) *Bezuinigingen en intensiveringen bij de AIVD. Gevolgen van de budgettaire turbulentie in de periode 2012-2015*, Den Haag: Algemene Rekenkamer.
- Algemene Rekenkamer (2015b) *Stimulering van duurzame energieproductie (SDE+) Haalbaarheid en betaalbaarheid van beleidsdoelen*, Den Haag: Algemene Rekenkamer.
- Algemene Rekenkamer (2016) *Aandachtspunten bij de ontwerpbegroting 2017 (hoofdstuk X) van het Ministerie van Defensie*, Den Haag: Algemene Rekenkamer.

- Amersfoort, H. (2016) Nederland, de weg kwijt. Over de teloorgang van de militaire strategie en de noodzaak van geschiedenis, *Militaire Spectator* 185, 5: 217-231.
- Analistennetwerk Nationale veiligheid (2016) *Nationaal Veiligheidsprofiel 2016. Een All Hazard overzicht van potentiële rampen en dreigingen die onze samenleving kunnen ontwrichten*, Bilthoven: RIVM, november.
- Andersson, J., S. Biscop, B. Giegerich, C. Molling en T. Tardy (2016) *Envisioning European defence. Five futures*, Parijs: EU Institute for Security Studies (Chaillot Paper).
- Andrews-Speed, P., R. Bleischwitz, T. Boersma, C. Johnson, G. Kemp en S.D. VandeVeer (2012) *The Global Resource Nexus. The Struggle for Land, Energy, Food, Water and Minerals*, Washington D.C.: Transatlantic Academy.
- Anthony, I. (2014) 'Introduction. International security, armaments and disarmament', *SIPRI Yearbook 2014. Armament, Disarmament and International Security*, Oxford: Oxford University Press: 1.
- Archer, C., A. Bailes en A. Wivel (red.) (2014) *Small States and International Security. Europe and beyond*, Londen: Routledge.
- Bailes, A.J. (2013) 'Societal security and small states', blz. 66-78 in C. Archer, A.J.K. Bailes en A. Wivel (red.) *Small States and International Security*, New York: Routledge.
- Bailes, A., J.-M. Rickli en B. Thorhallsson (2013) 'Small states, survival and strategy', blz. 26-44 in C. Archer, A.J.K. Bailes en A. Wivel (red.) *Small States and International Security*, New York: Routledge.
- Bailes, A.J. en C. Sando (2014) *Nordic cooperation on civil security: the 'Haga' process, 2009-2014*, Occasional Paper, Stockholm/Reykjavik: FOI/Centre for Small State Studies, beschikbaar op: <http://ams.hi.is/wp-content/uploads/2014/04/The-Haga-Process-pdf.pdf>.
- Bakker, E. de en R. Beeres (2013) Hoeveel investeren is duurzaam? *Militaire Spectator* 182, 12: 548-560.
- Bakker, A. en M. Drent (2016) *Meerjarige Defensie Akkoorden in Nederland*, Den Haag: Instituut Clingendael.
- Bakker, A., M. Drent, L. Landman en D. Zandee (2016) *A Stronger CSDP: Deepening Defence Cooperation*, Den Haag: Clingendael.
- Ballester, B. (2013) *The Cost of Non-Europe in Common Security and Defence Policy*, Brussel: European Parliamentary Research Service.
- Balzacq, T., S. Guzzini, M.C. Williams, O. Waver en H. Patomaki (2015) 'What kind of theory – if any – is securitization?', *International Relations* 29, 1: 96-136.
- Bogdanor, V. (red.) (2005) *Joined-Up Government*, Oxford: Oxford University Press.
- Beck, U. (1992) *Risk Society; Towards a New Modernity*, Londen: Sage.
- Beeres, R. en E.-J. de Bakker (2010) 'Drie misvattingen over bezuinigen bij Defensie', *Internationale Spectator* 64, 12: 657-59.
- Bekkers, F. en S. de Spiegeleire (2010) Strategische lenigheid. Anticiperen op een fundamenteel onzekere toekomst, *Militaire Spectator* 179, 7/8: 360-371.
- Biscop, S. (2015) *Peace without money, war without Americans. Can European strategy cope?*, Farnham: Ashgate.

- Boer, M. den en J. de Wilde (2003) 'Top-Down and Bottom-Up Approaches to Human Security', blz 9-18 in M. den Boer en J. de Wilde (red.) *The Viability of Human Security*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bortslap, H. (2002) *Kracht zonder macht. Einddocument Werkgroep Strategische Functie op Rijksniveau*.
- Bourbeau, Ph. (red.) (2015) *Security - Dialogue across Disciplines*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Boutellier J.C.J. (2007) *Nodale orde. Veiligheid en burgerschap in een netwerksamenleving*, Oratie Vrije Universiteit, Amsterdam: VU.
- Brattberg, E. en D.S. Hamilton (2014) 'Recommendations', in E. Brattberg en D.S. Hamilton (red.) *Global Flow Security. A New Security Agenda for the Transatlantic Community in 2030*, Washington D.C.: Center for Transatlantic Relations.
- Brocades Zaalberg, T.W. (2008) 'The Roots of Dutch Counterinsurgency. Balancing and Integrating Military and Civilian Efforts from Aceh to Uruzgan', *The U.S. Army and Irregular Warfare 1775-2007. Selected Papers from the 2007 Conference of Army Historians*, Washington D.C.
- Buijze, G. (2013) 'Grondstoffen inzet politiek spel', *Evo Logistiek*, november: 6-9.
- Bundesministerium der Verteidigung (2016) *Weissbuch. Zur Sicherheitspolitik und zur Zukunft der Bundeswehr*, Berlijn.
- Buzan, B. (1991) *People, States and Fear: an Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Londen: Harvester Wheatsheaf (tweede ed.).
- Buzan, B., O. Waver en J. de Wilde (1998) *Security: a New Framework for Analysis*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Canada, Privy Council Office (2004), *Securing an Open Society: Canada's National Security Policy*.
- Canadian GAO (2015) *Fiscal sustainability of the armed force*.
- Carvalho, B. de en J.H. Sande Lie (2015) 'A great power performance: Norway, status and the policy of involvement', blz. 56-72 in B. de Carvalho en I.B. Neumann (red.) *Small state status seeking. Norway's quest for international standing*, New York: Routledge.
- Casteleijn, L.C.C. (2014). 'De trends van twintig jaar defensie; de motie Van der Staaij in historisch perspectief', *Atlantisch perspectief* 8: 9-12.
- Casteleijn, L. (2015) De collectieve verdediging en de Nederlandse krijgsmacht, *Internationale Spectator* 69, 3.
- Castells, M. (1996) *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell.
- Castells, M. (2009) *Communication Power*, Oxford: Oxford University Press.
- Centre for European Policy Studies (2015) *More Union in European Defence*, Brussel: CEPS.
- Center for Strategic & International Studies (2016) *The Kremlin Playbook. Understanding Russian influence in Central and Eastern Europe*, Washington: CSIS.
- Chakrabarti. S. (2014) 'Corporate actors', blz. 505-524 in Kaldor, M. en Rangelov (red.) (2014) *The Handbook of Global Security*, Londen: Wiley.

- Christensen, T. en P. Laegreid (2007) 'Whole of government approach, regulation, performance, and public sector reform', *Public Administration Review*, 67, 6: 1059-1066.
- Christou, G. (2014) 'The European Union's human security discourse: where are we now?' *European Security* 23, 3: 364-381.
- Clark, Ch. (2013) *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914*, Penguin.
- Clingendael (2013) *Clingendael's visie op de krijgsmacht van de toekomst*, Den Haag: Instituut Clingendael.
- Clingendael (2017) *Strategische Monitor 2017*, Den Haag, Clingendael.
- Coker, C. (2014) *Globalisation and Insecurity in the Twenty-first Century: NATO and the Management of Risk*, Londen: Routledge.
- Colijn, K. (2016) 'Een integraal veiligheidsbeleid is er nog altijd niet', *Vrij Nederland*, 1 februari.
- Collinson, S., M. Duffield, C. Berger, D.F. da Costa en K. Sandstrom (2013) *Paradoxes of Presence: Risk Management and Aid Culture in Challenging Environments*, Londen: Humanitarian Policy Group, Overseas Development Institute.
- Coning, C. de en K. Friis (2011) 'Coherence and Coordination The Limits of the Comprehensive Approach' *Journal of International Peacekeeping* 15, 1/2: 243-272.
- Cooper, T., S. Metz en M. Shah (2011) *A more violent world? Global trends in organized violence*, Berghof Forschungszentrum für Konstruktive Konfliktbearbeitung.
- Corry, O. (2010) 'Securitization and "Riskization": Two Grammars of Security' in *7th Pan-European International Relations Conference*, Stockholm.
- Cottey, A. (2013) *Security in 21st Century Europe* (tweede ed.) Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Crawford, J. (2012) 'Sovereignty as a legal value', blz: 117-133 in J. Crawford en M. Koskenniemi (red.), *The Cambridge Companion to International Law*, Cambridge University Press.
- Daase, C. (2010) *Der erweiterte Sicherheitsbegriff*, working paper, Frankfurt: Goethe-Universität.
- Daase, C. (2013) 'Von der nationalen zur menschlichen Sicherheit: politische und rechtliche Konsequenzen des erweiterten Sicherheitsbegriff', blz. 11-42 in A. Fischer-Lescano, P. Mayer (red.) *Recht und Politik globaler Sicherheit. Bestandaufnahme und Erklärungsansätze*, Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Deitelhoff, N. en A. Fischer-Lescano (2013) 'Politik und Recht der privatisierten Sicherheit', blz. 43-77 in A. Fischer-Lescano, P. Mayer (red.) *Recht und Politik globaler Sicherheit. Bestandaufnahme und Erklärungsansätze*, Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- Department for International Development (DFID) (2014) *Operational Plan 2011-2016. Climate and Environmental Department*. Bijgewerkt december 2014.
- Dimitriu, G. en B. de Graaf (2011) 'De missie in Uruzgan als strategisch narratief', *Atlantisch Perspectief* 8, beschikbaar op: www.atlcom.nl/ap_archive/pdf/AP%202011%20nr.%208/Dimitriu%20en%20De%20Graaf.pdf.

- Drent, M. en D. Zandee (2015) Samen uit, samen thuis. Internationale defensiesamenwerking in een veranderde wereld, *Internationale Spectator* 69, 3.
- Drent, M., L. Landman en D. Zandee (2014) *The EU as a Security Provider*, Den Haag: Clingendael.
- Drent, M. en D. Zandee (2016) 'EU security and defence at home and abroad: from strategy to action', in: *Internationale Spectator*, zie: www.internationalespectator.nl/article/eusecurity-and-defence-home-and-abroad-strategy-action#social-shares (3 november 2016).
- Drent, M. en M. Meijnders (2015) *Multi-year Defence Agreements. A Model for Modern Defence?*, Den Haag: Instituut Clingendael.
- Drent, M., L. Landman en D. Zandee (2016) *A New Strategy. Implications for CSDP*, Den Haag: Clingendael.
- Dreyer, I. en G. Stang (2013) 'Foresight in Governments – Practices and Trends Around the World', *Yearbook of European Security* 1-26.
- Ducheine, P.A.L. (2008) *Krijgsmacht, geweldgebruik en terreurbestrijding. Een onderzoek naar juridische aspecten van de rol van strijdkrachten bij de bestrijding van terrorisme*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers.
- Ducheine, P. (2016) 'Je hoeft geen zwaard en schild te dragen om ridder te zijn. Mythen over digitale oorlogvoering en recht', *Militaire Spectator* 185, 3: 123-135.
- Duyvesteyn, I.G.B.M. (2013) *Strategisch analfabetisme. De kunst van strategisch denken in moderne militaire operaties*, oratie, Leiden: Universiteit Leiden, beschikbaar op: <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/20943/Oratie%20Duyvesteyn%20NL.pdf?sequence=2>.
- Economist* (2015) 'The New Nuclear Age', 7 maart.
- Edmunds, T. (2012) British civil–military relations and the problem of risk, *International affairs* 88, 2: 265-282.
- Eekelen, W.F. van (2013) 'Nederland – Europa of Amerika', blz. 67-81 in A. Schout en J. Rood, *Nederland als Europese lidstaat: eindelijk normaal?*, Den Haag: Boom Lemma.
- Elhefnawy, N. (2011) 'Twenty Years after the Cold War: a Strategic Survey', *Parameters* 41, 1 (Spring): 6-17.
- Engbersen, G. et al. (2015) *Geen tijd verliezen: van opvang naar integratie van asielmigranten*, WRR-Policy Brief 4, Den Haag: WRR.
- Eriksson, J. en M. Rhinard (2009). 'The Internal—External Security Nexus. Notes on an Emerging Research Agenda', *Cooperation and conflict*, 44, 3: 243-267.
- Esch, J. van, S. de Jong en M. de Ridder (2014) *No Blood for Oil? Economic Security, Energy Security and the Military*, Den Haag: HCSS.
- Factsheet Versterking Civiel – Militaire Samenwerking (VCMS) (jaar?) beschikbaar op: www.infopuntveiligheid.nl/Publicatie/DossierItem/41/4853/vcms---factsheet-vcms.html.
- Farrell, T. en O. Schmitt (2012) *The Causes, Character and Conduct of Armed Conflict, and the Effects on Civilian Populations, 1990-2010*, Geneve: UNHCR.

- Ferdowski, M.A. (red.), (2002) *Internationale Politik im 21. Jahrhundert*, Munchen: Wilhelm Fink Verlag.
- Franke, V.C. en R.H. Dorff (2012) *Conflict Management and "Whole Government": Useful Tools for U.S. National Security Strategy?*, Carlisle Barracks, PA: SSI.
- Freedman, L. (2013) *Strategy. A History*, Oxford: Oxford University Press.
- Freedman, L. (2014) 'Ukraine and the Art of Crisis Management', *Survival* 56, 3: 7-42.
- French White Paper. Defence and National Security 2013* (2013).
- Frerks, G. en B. Klein Goldewijk, 'Human security: mapping the challenges', blz. 21-44 in G. Frerks en B. Klein Goldewijk (red.) *Human Security and International Insecurity* Wageningen: Wageningen Academic Publishers.
- Gehem, M., A. Usanov, E. Frinking en M. Rademaker (2015) *Assessing Cyber Security. A Meta-Analysis of Threats, Trends, and Responses to Cyber Attacks*, Den Haag: HCSS.
- Ghemawat, P. (2014) *The Netherlands in Europe, beschikbaar op: www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/pdfverslagen/The_Netherlands_in_Europe_3.0_-_synopsis.pdf*.
- Goede, P.J.M., H.J.M. Goverde en N.J.M. Nelissen (2001) 'De netwerksamenleving volgens Manuel Castells', *Bestuurswetenschappen* 55, 2: 101-136.
- Graaf, B. de (2010) The Dutch mission in Uruzgan. Political and military lessons, *Atlantisch Perspectief* 34, 7.
- Graaf, B. de (2012a) 'Waar is de onzichtbare vijand?', *Militaire spectator* 181, 1: 14-24.
- Graaf, B. de (2012b) 'Nationale veiligheid in historisch perspectief I', blz. 48-51 in Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, *Magazine Nationale veiligheid en crisisbeheersing* 10, 4.
- Graaf, B. de (2012c) 'Nationale veiligheid in historisch perspectief II', blz. 32-35 in Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, *Magazine Nationale veiligheid en crisisbeheersing* 10, 5.
- Graaf, B. de (2012d) 'Nationale veiligheid in historisch perspectief III', blz. 52-55 in Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, *Magazine Nationale veiligheid en crisisbeheersing* 10, 6.
- Graaf, B. de, G. Dimitriu en J. Ringsmose (red.) (2015) *Strategic Narratives, Public Opinion and War*, Routledge.
- Graduate Institute Geneva (2011) *Small Arms Survey 2011*, beschikbaar op: www.smallarmssurvey.org/fileadmin/docs/A-Yearbook/2011/en/Small-Arms-Survey-2011-Chapter-04-en.pdf.
- Grandia, M. (2015) *Deadly Embrace? The Decision Paths to Uruzgan and Helmand*. Proefschrift Universiteit Leiden, beschikbaar op: <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/32625>.
- Granholt, N. en J. Malminen (2014) 'A Strategic Game Changer?', blz. 9-15 in N. Granholt, J. Malminen en G. Persson (red.) *A Rude Awakening. Ramifications of Russian Aggression Towards Ukraine*, Stockholm: FOI.
- Gray, C. (2010) *The Strategy Bridge. Theory for Practice*, Oxford: Oxford University Press.
- Gray, C. (2014) *Strategy and Defence Planning; Meeting the Challenge of Uncertainty*, Oxford: Oxford University Press.

- Griffith, I.L. (1996), *Caribbean Security on the Eve of the 21st Century*, Washington DC: Institute for National Strategic Studies / National Defense University.
- Griffiths, R.T. (2014) 'Economic Security and Size', blz. 46-65 in C. Archer, A.J.K. Bailes en A. Wivel (red.) *Small States and International Security*, New York: Routledge.
- Gruiters, J. (2011) 'ISAF-evaluatie. Bescheiden maar omkeerbare verbeteringen in Uruzgan en onzekere toekomst voor Afghanistan', *Atlantisch Perspectief* 8, beschikbaar op: www.atlcom.nl/ap_archive/pdf/AP%202011%20nr.%208/Gruiters.pdf.
- Guzzini, S. (red.) (2012) *The Return of Geopolitics in Europe? Social Mechanisms and Foreign Policy Identity Crises*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Haar, B. ter en E. Maas (2014) *Nederlandse percepties van bedreigingen en uitdagingen. Samenvatting en analyse van een onderzoek voor de OVSE*, Den Haag: Instituut Clingendael.
- Haaster, J. van en M. Roorda (2016) The Impact of Hybrid Warfare on Traditional Operational Rationale, *Militaire Spectator*, 185, 4: 175-185.
- Habegger, B. (2009) *Strategic Foresight: Anticipation and Capacity to Act*, Zurich: Center for Security Studies.
- Hagmann, J. (2015) *(In-)Security and the Production of International Relations. The Politics of Securitisation in Europe*, Londen/New York: Routledge.
- Hague Centre for Strategic Studies, The (HCSS) (2011) *Op weg naar een grondstoffenstrategie. Quick scan ten behoeve van de Grondstoffennotitie*, Den Haag: HCSS.
- Hague Centre for Strategic Studies, The (HCSS) (2013) *De toekomst in alle staten. HCSS strategische monitor 2013*, Den Haag: HCSS.
- Hague Centre for Strategic Studies, The (HCSS) (2014) *Strategic monitor 2014. Four strategic challenges*, Den Haag: HCSS.
- Hague Centre for Strategic Studies, The (HCSS) en TNO (2014a) *The Global Resource Nexus. Impact on Sustainable Security of Supply of Agri-Food Imports for The Netherlands*, Den Haag: HCSS en TNO.
- Hague Centre for Strategic Studies, The (HCSS) en TNO (2014b) *The Geo-Politics of Shale Gas*, Den Haag: HCSS en TNO.
- Hague Centre for Strategic Studies, The (HCSS) (2015) *Strategic monitor 2015. The Return of Ghosts Hoped Past? Global Trends in Conflict and Cooperation*, Den Haag: HCSS.
- Hague Centre for Strategic Studies, The (HCSS) (2016) *The Wheel of Fortune. Strategic monitor 2016*, Den Haag: HCSS.
- Hague Centre for Strategic Studies, The (HCSS) (2017) *Een kompas voor een wereld in beweging. De rol van Buitenlandse Zaken in het borgen van Nederlandse belangen*, Den Haag: HCSS.
- Hameiri, S. en L. Jones (2013) 'The Politics and Governance of Non-Traditional Security' *International Studies Quarterly* 57, 3: 462-473.
- Hammerstad, A. en I. Boas (2014) 'National Security Risks? Uncertainty, austerity and other logics of risk in the UK government's National Security Strategy' *Cooperation and Conflict* december 2015, 50, 4: 475-49.

- Hasenclever, A., 'Human dignity and war', (2014), blz. 439-445 in M. Duwell, J. Braarvig et al. (red.), *The Cambridge Handbook of Human Dignity: Interdisciplinary Perspectives*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hazelbag, L. (2015) 'Nationale Veiligheidsraad: politiek wenselijk en staatsrechtelijk haalbaar?', *Militaire Spectator* 184, 4: 184-197.
- Hellema, D. (2014) *Nederland in de wereld*, Utrecht: Spectrum.
- Herington, J. (2015) 'Philosophy: the concepts of security, fear, liberty, and the state', blz: 22-44 in Bourbeau, Philippe (red.) (2015) *Security - Dialogue across Disciplines*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hirsch Ballin, E.M.H. (2014) 'Ontwikkeling van de internationale rechtsorde', *Christen Democratische Verkenningen*, winter: 136-142.
- Hoffenaar, J. (2009) *Een politieke aangelegenheid en daarmee nooit een uitgemaakte zaak. De ontwikkeling van de hoofdtaken en het ambitieniveau van de Nederlandse krijgsmacht na de Koude Oorlog*, Nederlands Instituut voor Militaire Historie.
- Hoffman, F.G. (2009) 'Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict', *Strategic Forum* 240: 1-8.
- Homan, C. (2005) *De krijgsman als ontwikkelingswerker?*, beschikbaar op: www.clingendael.nl/sites/default/files/20051100_cscp_art_homan.pdf.
- Homan, C. (2006) 'Defensie en interne veiligheid: van vangnet naar volwaardige veiligheidspartner', *Armex* 90, 1: 21-24.
- Homan, C. (2007) 'De militair en wederopbouw', *Internationale Spectator* 61, 2: 63-67.
- Homan, C. (2008) 'Klimaatverandering als veiligheidsprobleem', *Atlantisch Perspectief* 32: 12-17.
- Homan, C. (2014) 'ODA en het Budget Internationale Veiligheid', *Internationale Spectator* 68, 7/8: 55-57.
- Horton, A. (1999) 'A simple guide to successful foresight', *Foresight* 1, 1: 5-9
- Hough, P. (2013) *Understanding global security*, derde ed., New York: Routledge.
- House of Commons Defence Committee (2016) *Russia: Implications for UK defence and security*, Londen.
- House of Commons, United Kingdom (2010) *The Comprehensive Approach: the point of war is not just to win but to make a better peace. Seventh Report of Session 2009-10*, beschikbaar op: www.publications.parliament.uk/pa/cm200910/cmselect/cmdfence/224/224.pdf.
- House of Commons, United Kingdom (2010) *Public Administration Select Committee. Who does UK National strategy?*, beschikbaar op: www.publications.parliament.uk/pa/cm201011/cmselect/cmpubadm/435/435.pdf.
- House of Lords, European Union Committee, United Kingdom (2015) *The EU and Russia: Before and Beyond the Crisis in Ukraine*, Londen: House of Lords.
- Human Security Research Group (HSRG) (2005) *Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century*, Vancouver: Simon Fraser University.
- Human Security Study Group (2016) *From Hybrid Peace to Human Security: Rethinking EU Strategy towards Conflict*, beschikbaar op: www.securityintransition.org.

- Hutchison, E. en R. Bleiker (2014) 'Theorizing emotions in world politics', blz. 491-515 in *International Theory* 6, 3: 491-515.
- Inspectie Ontwikkelingssamenwerking en Beleidsevaluatie (IOB) (2013) *Investeren in stabiliteit. Het Nederlandse fragiele statenbeleid doorgelicht*, Den Haag: IOB.
- Institute for Public Policy Research (IPPR) (2009) *Shared Responsibilities. A National Security Strategy for the UK, The Final Report of the IPPR Commission on National Security in the 21st Century*, Londen: IPPR.
- International Dialogue on Peacebuilding & Statebuilding (2014) *New Deal Monitoring Report 2014*.
- International Organization for Migration (IOM) (2008) *Migration and Climate Change*, Geneve: IOM.
- International Bank for Reconstruction and Development (IBRD) (2011), *World Development Report 2011. Conflict, Security and Development*, Washington D.C.: The World Bank.
- Jentleson, B.W. (2009) 'An integrated executive branch strategy' blz. 60-83 in D.W. Drezner (red.) *Avoiding Trivia; the role of strategic planning in American Foreign Policy*, Washington D.C.: Brookings.
- Jermalavicius, T., P. Pernik en M. Hurt (2014). *Comprehensive security and integrated defence: challenges of implementing whole of government and whole of society approaches*, Tallin: International Centre for Defence Studies, beschikbaar op: http://curis.ku.dk/ws/files/99129162/icds_Report_Comprehensive_Security_and_Integrated_Defence_10_February_2014.pdf.
- Judt, T. (2005) *Postwar. A History of Europe since 1945*, Penguin Books.
- Jung, D.W.G. en K. Molenaar (2013) 'Nuchter omgaan met risico's. Bewust omgaan met veiligheid', *Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing* 11, 6: 38-41.
- Kaldor, M. (1998) *New and Old Wars*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaldor, M. (2014) 'Human Security', in M. Kaldor en I. Rangelov (red.) *The Handbook of Global Security*, Londen: Wiley.
- Kaldor, M. en I. Rangelov (red.) (2014) *The Handbook of Global Security*, Londen: Wiley.
- Kasselmann, H.J. (2012) 'Civil-Military Cooperation. A way to resolve complex crisis situations', *Prism* 4, 1: 17-29.
- Kissinger, H.A. (1957) *Nuclear Power and Foreign Policy*, New York City: Harper / Oxford: Oxford, hier geciteerd naar de verkorte heruitgave, New York: Norton 1969.
- Kitzen, M. (2008) 'Westerse militaire cultuur en counter-insurgency. Een tegenstrijdige realiteit', *Militaire Spectator* 177, 3: 123-134.
- Klein Goldewijk, B. en G. Frerks (2007) 'Human Security and International Security: The Quest for Human Global Governance', blz. 265-295 in G. Frerks en B. Klein Goldewijk (red.) *Human Security and International Insecurity* Wageningen: Wageningen Academic Publishers.
- Klem, B. en G.E. Frerks (2004) *Evaluatie Vredesfonds: flexibiliteit met visie 2001-2003*, Den Haag: Instituut Clingendael, beschikbaar op: <http://edepot.wur.nl/41301>.
- Klem, B. en G.E. Frerks (2007) *Evaluatie Stabiliteitsfonds 2004-2005*, beschikbaar op: www.bartklemresearch.nl/files/publications/evaluatie_stabiliteitsfonds_def.pdf.

- Klep, C. (2012) 'Mission Uruzgan', *Atlantisch Perspectief* 7, beschikbaar op: www.atlcom.nl/ap_archive/pdf/AP%202012%20nr.%207/Klep.pdf.
- Korteweg, A.R. (2011) *The Superpower, the Bridge-builder and the Hesitant Ally. How Defense Transformation Divided NATO (1991-2008)*, Leiden: Leiden University Press.
- Kramer, F.D. (2014) 'Irregular Conflict and the Wicked Problem Dilemma. Strategies of Imperfection' *Prism* 2, 3: 75-100, beschikbaar op: http://cco.ndu.edu/Portals/96/Documents/prism/prism_2-3/Prism_75-100_Kramer.pdf.
- Krepinevich, A.F. en B.D. Watts (2009) *Regaining Strategic Competence. Strategy for the Long Haul*, Washington D.C.: Center for Strategic and Budgetary Assessments.
- Krom, A., A. van Waes, R. van Est en F. Brom (red.) (2015) *Grondstoffehonger duurzaam stillen*, Den Haag: Rathenau Instituut.
- Larsen, Kristian and Magnus Håkenstad (2012) *Long-term defence planning: a comparative study of seven countries* Oslo: Oslo Files on Defence and Security, 5.
- Le Billion, Ph. (2015) 'Geography: Securing places and spaces of securitization', blz. 62-89 in Bourbeau, Philippe (red.) (2015) *Security - Dialogue across Disciplines*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Leidraad Geïntegreerde Benadering. De Nederlandse visie op een samenhangende inzet op veiligheid en stabiliteit in fragiele staten en conflictgebieden* (2014), Den Haag.
- Lijn, J. van der (2011) '3D the Next Generation'. *Lessons Learned from Uruzgan for Future Operations*, Den Haag: Instituut Clingendael.
- Lijn, J. van der, I. Briscoe, M. Drent, K. Homan, F.-P. van der Putten en D. Zandee (2015) *Peacekeeping Operations in a Changing World*, Den Haag: Instituut Clingendael.
- Lindley-French, J. en A. Tjepkema (2010) *Between the Polder and a Hard Place? The Netherlands and Defence Planning Challenges for Smaller European Countries*, Londen: RUSI.
- Liotta, P.H. en T. Owen (2006) 'Why human security?', *Whitehead Journal of Diplomacy and International Relations* 7, 37: 37-54.
- Losman, D. 'Economic Security A National Security Folly?', *Policy Analysis* 409: 1-12.
- Luizard, Pierre-Jean (2015) *Le piège Daech ; L'État islamique ou le retour de l'histoire*, Parijs: La Decouverte 2015.
- Lynn, B.C. (2014) 'Shock Therapy: Building Resilient International Industrial Systems in 2030', blz. 185-205 in E. Brattberg en D.S. Hamilton (red.) *Global Flow Security. A New Security Agenda for the Transatlantic Community in 2030*, Washington D.C.: Center for Transatlantic Relations.
- Malik, S. (2015) 'Constructing security', blz. 72-85 in P. Hough et al., *International Security Studies. Theory and Practice*, Londen: Routledge.
- Malik, S. (2015) 'Human security', blz. 57-72 in P. Hough et al., *International Security Studies. Theory and Practice*, Londen: Routledge.
- Martin, M., M. Kaldor en N. Serro (2013) 'Introduction', blz. 1-17 in *National, European and Human Security. From Co-existence to Convergence*, New York: Routledge.
- Martinage, R. (2015) 'Under the Sea. The Vulnerability of the Commons', *Foreign Affairs* 94, 117.

- Matthies, V. (2002), 'Krisenprevention und Friedenskonsolidierung', blz. 123-143 in M.A. Ferdowsi (red.) *Internationale Politik im 21. Jahrhundert*, München: Wilhelm Fink Verlag.
- Matthijssen, C.J. (2014) 'Van 3D naar geïntegreerde benadering. Een beeld van de ontwikkelingen sinds Uruzgan', *Militaire Spectator* 183, 5: 228-239.
- Meessen, W. en W. van der Wiel (2014) 'Concept Development & Experimentation (CD&E)', *Militaire Spectator* 183, 4: 206-216.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2014) *Beleidsbrief Internationale Veiligheid – Turbulente tijden in een instabiele omgeving*, Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2016) *Planetary security: peace and cooperation in times of climate change and global environmental challenges*, Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken (Conference report, 2-3 November 2015, Vredespaleis, Den Haag).
- Ministerie van Defensie (2017) *Houvast in een onzekere wereld. Lijnen van ontwikkeling in het meerjarig perspectief voor een duurzaam gereed en snel inzetbare krijgsmacht*, Den Haag: Ministerie van Defensie.
- Ministerie van Financien (2015) *Meer 'Bang for the Buck'. Interdepartementaal beleidsonderzoek naar meer doelmatigheid door internationale samenwerking en geïntegreerde contracten bij wapensystemen van Defensie*, Den Haag.
- Ministry of Defence, United Kingdom (2014) *Global Strategic Trends – Out to 2045*.
- Missiroli, A. et al (2014) 'A changing global environment', *Chaillot Papers*, december.
- Moïsi, D. (2009 en 2015) *De geopolitiek van emotie. Over angst, vernedering en hoop, en de opgave voor deze tijd*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Munich Security Conference (2017) *Munich Security Report 2017 Post-Truth, Post-West, Post-Order?*, Munich Security Conference.
- Murray, W. (2001) Thinking about innovation, *Naval War College Review*, Spring, LIV, 2.
- Nationaal Coördinator Terrorismedebestrijding en Veiligheid (NCTV) (2014) *Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing* 12, 1.
- Nationaal Cyber Security Centrum (2016) *Cybersecuritybeeld Nederland 2016*, Den Haag: Ministerie van Justitie.
- National Security Coordination Centre (2004) *The Fight Against Terror. Singapore's National Security Strategy*, Singapore, beschikbaar op: www.nscs.gov.sg/public/download.ashx?id=48.
- Odgaard, L. (2014) *Strategy in NATO: Preparing for an Imperfect World*, Londen: Palgrave MacMillan.
- Olmer, J. (2016) *Globale Migration: Geschichte und Gegenwart* (Beck'sche Reihe), München: Beck.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) (2003) *Emerging Risks in the 21st Century – an Agenda for Action*, Parijs: OECD.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) (2006) *Whole of Government Approaches to Fragile States*, Parijs: OECD.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) (2012) *Estonia: towards a single government approach*, Parijs: OECD.

- Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) (2013) *OECD Risk Management. Strategic Crisis Management*, Parijs: OECD.
- Organisation for Economic Cooperation and Development (OECD) (2015) *States of Fragility 2015. Meeting Post-2015 Ambitions*, Parijs: OECD.
- Osterhammel, J. (2011) *Die Verwandlung der Welt: eine Geschichte des 19. Jahrhunderts*, München: Beck.
- Pai, M.A. en M.A. Khan (1974) 'On-line Security Assessment and Control of Interconnected Power Systems Using Sensitivity Concept', blz. 304-316 in *4th IFAC/IFIP International Conference on Digital Computer Applications to Process Control*, Heidelberg/Berlijn: Springer.
- Palm, T. (2016) 'Consequenties van een Brexit voor het Europees veiligheidsbeleid', *Internationale Spectator* 3.
- Pelkmans, J. (1982) 'The many faces of national economic security', blz. 3-16 in F.A.M. Alting von Gesau en J. Pelkmans *National Economic Security: Perceptions, Threats and Policies*, Tilburg: John F. Kennedy Institute.
- Persson, G. en C.V. Pallin (2014) 'Setting the Scene – The View From Russia', blz. 25-34 in N. Granholm, J. Malminen en G. Persson (red.) (2014) *A Rude Awakening. Ramifications of Russian Aggression Towards Ukraine*, Stockholm: FOI.
- Pilbeam, B. (2015) 'New wars, globalisation and failed states', blz. 104-119 in P. Hough et al., *International Security Studies. Theory and Practice*, Londen: Routledge.
- Pilbeam, B. (2015) 'The rise of private military and security companies', blz. 191-209 in P. Hough et al., *International Security Studies. Theory and Practice*, Londen: Routledge.
- Pingeot, L. en W. Obenland (2014) *In whose name? A Critical View on the Responsibility to Protect*, New York: Rosa Luxemburg Stiftung.
- Pinker, S. (2011) *The Better Angels of Our Nature. The Decline of Violence In History and Its Causes*, Penguin UK.
- Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) (2014) *Balans van de leefomgeving 2014. De toekomst is nú*, Den Haag: PBL.
- Power, M. (2004) 'The risk management of everything', *The Journal of Risk Finance* 5, 3: 58-65.
- Prevost, G., H.E. Vanden, C.O. Campos en L.F. Ayerbe (red.) (2014), *US National Security Concerns in Latin America and the Caribbean*, New York: Palgrave Macmillan.
- Princen, F. en M. Wijnen (2004) 'Defensieplanning', *Militaire Spectator* 173, 12: 616-628.
- Putten, Frans-Paul, Jan Rood en Minke Meijnders (2016) *Grootmachten en mondiale stabiliteit. Clingendael Monitor 2016*, Den Haag: Instituut Clingendael.
- Raynova, D. en I. Kearns (2015) *The Wales Pledge Revisited: A Preliminary Analysis of 2015 Budget Decisions in NATO Member States*, Londen: European Leadership Network.
- Rand Corporation (2016) *Reinforcing Deterrence on NATO's Eastern Flank. Wargaming the Defense of the Baltics*, Rand: Arroyo Center.
- Rapportage Werkgroep Economische Veiligheid (2014) *Tussen naïviteit en paranoia. Nationale veiligheidsbelangen bij buitenlandse overnames en investeringen in vitale sectoren*, Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie.

- Rathenau Instituut (2017) *Een nooit gelopen race. Over cyberdreigingen en versterking van weerbaarheid*, Den Haag: Rathenau Instituut.
- Realuyo, C.B. (2013) *Collaborating to Combat Illicit Networks through Interagency and International Efforts*, Washington: Center Hemisphere Defense Studies, National Defense University, beschikbaar op: <http://chds.dodlive.mil/files/2013/12/pub-OP-realuyo.pdf>.
- Renn, O. (2008) *Risk Governance. Coping with Uncertainty in a Complex World*, New York: Earthscan.
- Ridder, M. de (2017) 'Internationale effecten circulaire economie vragen om moreel en strategisch leiderschap', *Internationale Spectator* 2017, 1.
- Ries, T. (2014) 'Global Flow Security: a Conceptual Framework', blz. 3-22 in E. Brattberg en D.S. Hamilton (red.) *Global Flow Security. A New Security Agenda for the Transatlantic Community in 2030*, Washington D.C.: Center for Transatlantic Relations.
- Rood, J. (2010) 'Nederlands buitenlands beleid in de spiegel van de toekomst', *Internationale Spectator* 64, 1: 8-11.
- Rood, J. en R. Dinissen (red.) (2013) *Een wereld in onzekerheid. Clingendael Strategische Monitor 2013*, Den Haag: Clingendael.
- Rood, J. (red.) (2014) *Een wankele wereldorde. Clingendael Strategische Monitor 2014*, Den Haag: Clingendael.
- Rood, J., F.-P. van der Putten en M. Meijnders (2015) *Een wereld zonder orde. Clingendael Strategische Monitor 2015*, Den Haag: Clingendael.
- Rosenberg, E.S. (red.) (2012) *A World Connecting, 1870-1945*, Cambridge MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Schaik, L. van, E. Maas, R. Dinissen en J. Vos (2015) *Beyond Scares and Tales: Climate-Proofing Dutch Foreign Policy. Clingendael Report for the Netherlands Environmental Assessment Agency*, Den Haag: Clingendael.
- Schoenmaker, B. (2012) *Vredesoperaties en de terugkeer van de oorlog*, oratie, Leiden: Universiteit Leiden.
- Schout, A. en J. Rood (2013) 'Europa voorbij de beeldvorming', blz. 15-30 in A. Schout en J. Rood *Nederland als Europese lidstaat: eindelijk normaal?*, Den Haag: Boom Lemma.
- Schramade, Krijn (2016) *De kaalslag bij Defensie*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Selchow, S. (2014) 'Security policy and (global) risk(s)', blz. 68-84 in M. Kaldor, I. Rangelow (red.) *The Handbook of Global Security Policy*, Hoboken (NJ): Wiley Blackwell.
- Seybolt, T.B. (2008) *Humanitarian Military Intervention. The conditions for Success and Failure*, New York: Oxford University Press/SIPRI.
- Shell (2013) *New lens scenario's. A shift in perspective for a world in transition*, Den Haag: Shell International BV.
- Simma, B. en A.T. Müller (2012) 'Exercise and limits of jurisdiction' pp: 134-157 in James Crawford en M. Koskeniemi (red.) *The Cambridge Companion to International Law*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Spiegeleire, S. de, T. Sweijjs, P. Wijninga en J. van Esch (2014) *Designing Future Stabilisation Efforts*, Den Haag: HCSS.
- Staden, F. van (2013) 'De EU: international speller met gebreken', blz. 49-66 in A. Schout en J. Rood, *Nederland als Europese lidstaat: eindelijk normaal?*, Den Haag: Boom Lemma.
- Stehfest, E., D. van Vuuren, T. Kram en L. Bouwman (2014) *Integrated Assessment of Global Environmental Change with Image. Model Description and Policy Applications*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Stiftung Wissenschaft und Politik (SWP) en German Marshall Fund of the United States (GMF) (2013) *New Power. New Responsibility. Elements of a German foreign and security policy for a changing world*, Berlijn/Washington: SWP en GMF.
- Stolberg, A.G. (2012) *How nation-states craft national security documents*, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, beschikbaar op: www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pubs/display.cfm?pubID=1128.
- Stojkovic, D. en B.R. Dahl (2007) *Methodology for long term defence planning*. Norwegian Defence Research Establishment (FFI).
- Terpstra, N., R. Willems, G. Frerks en T. Chang Pico (2014) *What the New Deal Can Learn from the Human Security Approach*, Research Report, Knowledge Platform Security and Rule of Law.
- United Nations Development Programme (1994) *Human Development Report 1994*, New York, Oxford: Oxford University Press.
- United National Development Programme (2014) *Human Development Report 2014*.
- U.S. Marine Corps (2015) *2015 Marine Corps Security Environment Forecast. Futures 2030-2045*, Quantico, VA.
- Vander Beken (2011) 'Grensvervaging tussen interne en externe veiligheid', *Tijdschrift voor Veiligheid* 10, 4: 59-69.
- Veen, E. van en V. Dudouet (2017) *Hitting the target, but missing the point? Assessing donor support for inclusive and legitimate politics in fragile societies*, OECD International Network on Conflict and Fragility.
- Vlek, C. (2013) 'How solid is the Dutch (and British) National Risk Assessment? Overview and Decision Theoretic Evaluation' *Risk Analysis* 33, 6: 948-971.
- Voorhoeve, J.J.C. (1979). *Peace, Profits and Principles: a Study of Dutch Foreign Policy*, Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Voorhoeve, J.J.C. (2010) 'Van medespeler tot figurant?', *Internationale Spectator* 64, 4: 189-190.
- Vries, S. de, (2014) Europese defensiesamenwerking: een exercitie in de kantlijn, *Atlantisch Perspectief* 38, 1.
- Wagen, C.M. (2012) *Twenty-First Century Defense and Disruptive Innovation*, Carlisle Barracks: US Army War College.
- Waver, O. (1995) 'Securitization and desecuritization', in Lipschutz, R.D. (red.) *On Security*, New York: Columbia University Press.
- Wallensteen, P. (2012) *Understanding Conflict Resolution: War, Peace and the Global System*, Londen: Sage Publications.

- Weidenhaus, G. (2015) *Soziale Raumzeit*, Berlijn: Suhrkamp.
- Weller, E. (2014) *Comprehensive Approach to Human Security*, Research Report, Knowledge Platform Security and Rule of Law.
- Werner, W. (2015), 'International law: Between legalism and securitization', blz. 196-218 in Bourbeau, Philippe (red.) (2015) *Security - Dialogue across Disciplines*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2001) *Ontwikkelingsbeleid en goed bestuur*, Den Haag: Sdu.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2006) *Dynamiek in islamitisch activisme. Aanknopingspunten voor democratisering en mensenrechten*, Amsterdam: Amsterdam University Press. Beschikbaar op: www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/PDFRapporten/Dynamiek_in_islamitisch_activisme.pdf.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2007) *Europa in Nederland*, Amsterdam: Amsterdam University Press. Beschikbaar op: www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2007/06/05/europa-in-nederland.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2008) *Onzekere veiligheid*, Amsterdam: Amsterdam University Press. Beschikbaar op: www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/PDFRapporten/Onzekere_veiligheid.pdf.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2010) *Minder pretentie, meer ambitie. Ontwikkelingshulp die verschil maakt*, Amsterdam: Amsterdam University Press, beschikbaar op: www.wrr.nl/publicaties/rapporten/2010/01/18/minder-pretentie-meer-ambitie.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2010) *Aan het buitenland gehecht. Over verankering en strategie van Nederlands buitenlands beleid*, Amsterdam: Amsterdam University Press. Beschikbaar op: www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/PDFRapporten/Aan_het_buitenland_gehecht.pdf.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2011) *Evenwichtskunst. Over de verdeling van verantwoordelijkheid voor fysieke veiligheid*, Den Haag.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2013) *Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland*, Amsterdam: Amsterdam University Press. Beschikbaar op: www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/PDFRapporten/2013-11_01_WRR_Naar_een_lerende_economie.pdf.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2014) *Consistent maatwerk – handreikingen voor dossieroverstijgend risico- en veiligheidsbeleid*, Den Haag: WRR.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2015) *De publieke kern van het internet. Naar een buitenlands internetbeleid*, Amsterdam: Amsterdam University Press. Beschikbaar op: www.wrr.nl/fileadmin/nl/publicaties/PDFRapporten/De_publieke_kern_van_het_internet_def.pdf.
- Weterings, R, T. Bastein, A. Tukker, M. Rademaker en M. de Ridder (2013) *Rources for our Future. Key Issues and Best Practices in Resource Efficiency*, Amsterdam: HCSS, TNO en Amsterdam University Press.

- Wiers, J. (2016) *Mind the Gap. Hoe de kloof tussen buitenlandbeleid en wetenschap te overbruggen?*, oratie, Groningen: Rijksuniversiteit.
- Wijk, R. de (2010) 'Balkenende's defensie: doorgaand verval met behoud van kwaliteit', *Internationale Spectator* 64: 454-458.
- Wijk, R. de (2014) 'Nederlandse politieke keuzes en de internationale gevolgen', blz. 60-82 in Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, *Nationaal belang in meervoud. Perspectieven op internationale politiek*, Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Wijk, R. de (2015a) *Machtspolitiek*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Wijk, R. de (2015b) 'Nationale veiligheid in een woelige wereld', blz. 52-55 in Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid, *Magazine Nationale veiligheid en crisisbeheersing* 13, 3: 34-35.
- Wijk, R. de en R. Toxopeus (2005), 'Hoe binnen- en buitenlandse veiligheid verweven zijn', *Internationale Spectator* 59, 7/8: 421-425.
- Wijnbelt, M., H. Klijn, J. Faber-Bosma, J. van Bergenhenegouwen, A. Bangoer (2013) *Een ingebeeld kwaal. Het strategisch vermogen van de Rijksoverheid*, Den Haag: NSOB.
- Wilde, J. de (2008) 'Speaking or Doing Human Security?', blz. 225-25 in: M. den Boer en J. de Wilde (red.) *The Viability of Human Security*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Williams, M.J. (2009) *NATO, security and risk management: from Kosovo to Khandahar*. Routledge: Oxon.
- Winkler, H.A. (2015) *Geschichte des Westens: die Zeit der Gegenwart*, München: Beck.
- Wittkowsky, A. en U. Wittkampff (2013) 'Pioneering the Comprehensive Approach: How Germany's Partners Do It', *Policy Briefing*, Zif Center for International Peace Operations, januari, 1-4.
- Wivel, A., A.J.K. Bailes en C. Archer (2014) 'Setting the scene: small states and international security', blz. 3-24 in C. Archer, A.J.K. Bailes en A. Wivel (red.) *Small States and International Security*, New York: Routledge.
- Wolf, M. (2014) 'Shaping globalization', *Finance and Development* 51, 3, beschikbaar op: www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2014/09/wolf.htm.
- Wolf, M. (2014) 'Shaping Globalization', *Finance and Development* 41, 3: 1-4.
- World Bank (2014) *World Development Report 2014. Risk and Opportunity. Managing Risk for Development*, Washington D.C.: World Bank.
- World Economic Forum (2013) *Global Risks 2013*. Eighth Edition, Geneva: World Economic Forum, beschikbaar op: <http://reports.weforum.org/global-risks-2013/>.
- World Economic Forum (2015) *Global Risks 2015*. Tenth Edition, Geneva: World Economic Forum, beschikbaar op: <http://reports.weforum.org/global-risks-2015/>.
- Zakaria, F. (1997) 'The rise of illeberal democracy', *Foreing Affairs* november/december.
- Zandee, D. (2016) 'Defensie onder Hennis: niet meer dan een herstellkrijgsmacht', in *Internationale Spectator* beschikbaar op: www.internationalespectator.nl/article/defensie-onder-hennis-niet-meerdan-een-herstellkrijgsmacht#_ednref13 (2 november 2016).

- Zandee, D., M. Drent en R. Hendriks (2016) *Defence cooperation models. Lessons learned and usability*, Den Haag: Clingendael Institute.
- Zarkow, D. en H. Hintjens (2015) 'Introduction. Conflict, peace, security and development: theories and methodologies', blz. 1-21 in H. Hintjens en D. Zarkov (red.) *Conflict, peace, security and development. Theories and methodologies*, New York: Routledge.

